

HADITH

Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi
International Journal of Hadith Researches
المجلة الدولية لأبحاث الحديث

Aralık / December / ديسمبر / 2021, 7: 156-191

Kitâbetle İlgili Rivâyetlerin Değerlendirmesinde Yazı Malzemeleri

Written Materials on The Evaluation of Narratives on Ḥadīth Scripture

أدوات الكتابة في فهم وتقييم الروايات حول الكتابة

Sait İnan

Dr., İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Türkiye
Ph.D., İnönü University, Faculty of Theology / Turkey
stnn02@hotmail.com
ORCID ID: orcid.org/0000-0002-3850-9158

Makale Bilgisi | Article Information

Makalenin Türü / Article Type : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received Date: 20.10.2021
Kabul Tarihi / Accepted Date: 17.12.2021
Yayın Tarihi / Published Date: 31.12.2021
Yayın Sezonu / Publication Date Season: Aralık / December
DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.5812457>

Atıf / Citation / اقتباس : İnan, Sait. “Kitâbetle İlgili Rivâyetlerin Değerlendirmesinde Yazı Malzemeleri / Written Materials on The Evaluation of Narratives on Ḥadīth Scripture”. *HADITH* 7 (Aralık/December 2021): 156-191. doi.org/10.5281/zenodo.5812457.

İntihal: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism has been detected.

انتحال: تم فحص البحث بواسطة برنامج لأجل السرقة العلمية فلم يتم إيجاد أي سرقة علمية.

web: <http://dergipark.gov.tr/hadith> | mailto: hadith.researches@gmail.com

Kitâbetle İlgili Rivâyetlerin Değerlendirmesinde Yazı Malzemeleri

Dr. Sait İNAN

Anahtar Kelimeler:

Hadis
Kitâbet
Yazı Malzemeleri
Deri
Berdî

ÖZ

Rivâyetler okuyucusuna vermek istediği asıl mesajın yanında, ortaya çıktığı toplumun dinamiklerini, birikimlerini, etkileşimlerini, kültürel unsurlarını yansıtan izler taşımaktadır. Hadis kitabetine müteallik rivâyetler yazı yazmak için kullanılan malzemelerle ilgili önemli ayrıntılar içermektedir. Konuyla ilgili rivâyetlerin anlamlandırılmasında büyük kolaylıklar sağlayan bu malzemeler, kendi içerisinde sistemli bir literatür oluşturabilecek mahiyettedir. Yazı yazmak için kullanılan unsurlar fiziki özellikleri, yaygın olarak kullanıldıkları zaman aralıkları ve hangi etkileşimler sonucunda kullanıldıkları yönüyle araştırılmaktadır. Arapların kullandıkları yazı malzemelerini geniş bir şekilde tahlil etmek kitâbetle ilgili rivâyetlerde ifade edilmeyen hususları tespit etmek gibi önemli bir katkı sunmaktadır. Ayrıca bu literatür kitâbetle ilgili haberlerin tarihsel arka plana uygunluğunu ortaya koyarak ilgili rivâyetlerin değerlendirilmesine imkân vermektedir. Yazı malzemelerinin varlığı ve kullanımına dair tespitler, hadislerin erken dönemlerde yazıya geçirilmesi meselesine de ışık tutmaktadır. Arap yazı kültürünün kitâbeti mümkün kılan unsurlara ne zaman ve ne oranda sahip olduğu bu alandaki çalışmalarla ortaya çıkmaktadır.

Written Materials on The Evaluation of Narratives on Hadîth Scripture

Keywords:

Hadîth
Scripture
Writing Materials
Leather
Typha

ABSTRACT

The goals of the narrations are to convey the main message to its readers, but also carry traces that reflect the dynamics, experiences, interactions, and cultural elements of the society in which they emerged. The narrations related to the hadith inscription contain curicial details about the materials used for writing. These materials, which provide a great convenience in the interpretation of the narrations, are, by themselves, sufficient for forming systematic literature. Elements used for writing can be researched in terms of their physical properties, the time intervals in which they are commonly used, and as a result of which interactions they are used. Analyzing the writing materials used by the Arabs provides an important contribution to determining the issues that are not expressed in the narrations about hadîth scripture. In addition, this literature allows the evaluation of the related narrations by revealing the compatibility of the news about the hadith scripture with the historical background. Findings on the existence and use of writing materials also shed light on the issue of writing down hadîths in the early periods. The studies in this field reveal when and to what extent the Arabic writing culture had the elements that made the hadîth scripture possible.

EXTENDED ABSTRACT

Written Materials on The Evaluation of Narratives on Hadīth Scripture

The existence and use of writing in Arab society, where oral culture was dominant, has been a controversial issue for a long time. Those who claimed there was no written culture among Arabs in the early periods showed the limited possibilities and the existence of an understanding that was indifferent to writing as evidence. Traces of the existence of writing, which is thought to have an important role in recording Islamic knowledge and transmitting it to the next generations, are extremely important in terms of Islamic sciences. To reach meaningful results on the subject necessitates researches that go beyond the discussions on the narrations. With this in mind, in our study, we aimed to see the equivalent of the cultural elements formed around writing in Arab history and culture. In our research, we observed that the writing materials used by the Arabs have important contributions to the understanding and evaluation of the narratives about writing. In this respect, our study aims to determine the writing materials used by Arabs and to reveal how these elements contribute to the understanding and evaluation of the narrations about the scriptures.

Objects expressed with a general nomenclature as writing materials are tools used for writing. Sometimes these were a piece of bone or animal skin on which writing was written, and sometimes it was a limb or ink with which writing was done. These materials have not been at the same level of development in every nation. The richness in the writing materials has been influenced the culture and civilization of a certain nation. The geography of the society and the opportunities it offers, and the cultural elements of neighboring societies, and the ways of communication with them have been directly related to the level of development of writing materials. These materials, which developed in a historical process, were used at certain time intervals and a transition to new materials was ensured when the new situations and opportunities reached a threshold. Our research shows that the data in this field has a consistent systematic within itself. In addition, the relevant information reveals that the elements of the Arabic writing culture are of such richness and quality that can create its literature.

It is possible to evaluate the writing materials used by Arabs under two main periods as formation and development periods. In the formation period, materials that were influential in the emergence of written culture, which can be seen as relatively primitive, were used. These were objects obtained from substances such as plants, skin, bones, stones, rocks. In the development period, useful and advanced materials were used as a result of the increase in the use of writing and meeting new cultures. These were materials such as typha and paper.

The majority of the narrations about the writing of the Qur'an or ḥadīths do not include details about the writing materials used. However, when these narrations were examined the question that needs to be answered is where, with what, and how the writings were written, and most of the time, how the issues that are stated to be erased in the writings were done. The literature on the writing material is of great importance in finding answers to such questions, and it provides an opportunity to detect what is not stated in the narration. In addition, it is possible to answer the discussions on the existence or absence of scripture, especially on the issue of writing down the hadiths, and the question of "Was there a material and culture for writing so that the hadiths could be written?" with the relevant literature on writing material. The physical properties of the writing materials and the intervals in which they were used as time enable the verification and control of the materials expressed in the narratives about the writing with external elements. In a sense, this is to determine the compatibility of the narratives with the historical background.

When the physical properties of the writing materials and the data in the narratives about the writing come together, it can answer the question of what was written on the Quran pages Hz. Ali and Abdullah b. Amr el-As kept and on the Qur'an, collected by Hz. Abu Bakr. In addition, descriptions of their use can provide details on the volumes of these materials.

Expressions such as 'Hz. Abu Bakr wiped the written material with water' or 'he asked for a bowl of water to wipe it' show that the written material was leather, as leather is a water-resistant material and the writings on the leather can be erased with water. In addition, since leather was a valuable object, it was not destroyed after one use as it could be used again. The expressions such as he burned the written material and destroyed it, in purpose, by fire show that the written material was typha or paper, as these materials are not resistant to washing, wiping with water, easily dispersible, and not suitable for reuse. In addition, these materials are easy to burn and ignite. Writing materials that are thought to be tampered with or need to be kept away from people were mostly leather as the writing on the leather can be erased and rewritten. It is not easy to detect the effect of such a transactions on leather. However, such a situation is not possible in paper and typha, even if it's, the changes might leave a trace on the materials. It is advantageous to determine the type of material on which writing was written and to evaluate the narrations in which they were mentioned. The narrations containing data on the use of paper and typha in the early periods are problematic as the Arabs did not use these materials in the early periods.

The cultural elements formed around writing in the Arab society are so systematic that they can be divided into periods and analyzed, and rich enough to be discussed under different categories, and to create its literature. This literature provides great advantages in understanding the narrations related to the writing and makes it possible to reach the information that is not expressed in the narrations. In addition, it provides decisive data on the historical background, which is extremely important in the evaluation of the narratives.

ملخص موسع

أدوات الكتابة في فهم وتقييم الروايات حول الكتابة

كان وجود الكتابة واستخدامها في المجتمع العربي، حيث تنتشر الثقافة الشفوية، مسألة مثيرة للجدل لفترة طويلة. أولئك الذين يدعون عدم وجود ثقافة مكتوبة عند العرب في الفترات المبكرة، اظهروا الإمكانيات المحدودة بوجود واقع لا يبالي بالكتابة كدليل. تعتبر آثار وجود الكتابة التي يعتقد أن لها دوراً مهماً في تسجيل المعرفة الإسلامية ونقلها إلى الأجيال القادمة في غاية الأهمية من حيث العلوم الإسلامية في هذا الموضوع يتطلب الوصول إلى نتائج صحيحة اجراء عمليات بحث تتجاوز المناقشات حول الروايات؛ فهدفنا في دراستنا أن نرى ما يعادل العناصر الثقافية التي تشكلت حول الكتابة في التاريخ والثقافة العربية وأن أدوات الكتابة التي يستخدمها العرب لها مساهمات مهمة في فهم وتقييم الروايات حول الكتابة، وفي هذا الجانب تهدف دراستنا إلى تحديد أدوات الكتابة التي استخدمها العرب، والكشف عن كيفية مساهمة هذه العناصر في فهم تقييم روايات الأشياء التي يتم التعبير عنها.

الأشياء التي يتم التعبير عنها بتسمية عامة كأدوات مستخدمة للكتابة في بعض الأحيان تكون: قطعة من العظام أو جلد حيوان تكتب عليها الكتابة و أحيانا تكون عبارة عن فرع شجرة أو حبر يكتب به الكتابة، ولم تكن هذه الأدوات على نفس المستوى من التطور في كل دولة في هذا المجال، فد كان الغني متناسبا مع الثقافة والحضارة المسموح بها جغرافيا بالمجتمع والفرص التي يوفرها والعناصر الثقافية في المجتمعات المجاورة وطرق التواصل معها ارتباطا مباشرا بمستوى تطور الادوات الكتابية تم استخدام هذه الادوات التي تم تطويرها في عملية

تاريخية في فترات زمنية معينة و وصلت المواقف والفرص الجديدة إلى حد وتم ضمان الانتقال الى أدوات جديدة،
ويظهر بحثنا أن البيانات في هذه المجال لها نظام ثابت.

بالإضافة إلى ذلك تكشف هذه المعلومات أن عناصر الثقافة الكتابة العربية تتصف بالغنى والجودة بحيث
يمكنها إنشاء الأدب، ومن الممكن تقييم الأدوات الكتابة المستخدمة من قبل العرب تحت عنوانين رئيسيين هما فترة
التكوين والتطوير في فترة التكوين ثم استخدام الأدوات التي كانت فعالة في ظهور الثقافة المكتوبة والتي يمكن أن
نسميها بدائية نسبيا هذه الاشياء التي يتم الحصول عليها من مواد مثل النباتات والجلد والعظام والحجارة والصخور
في فترة التطوير تم استخدام مواد مفيدة ومتقدمة نتيجة لزيادة استخدام الكتابة والتعرف على ثقافات جديدة هذه
أدوات تشبه البردي والورق في أغلب الروايات في كتابة القرآن والأحاديث، فلم يتم اعطاء تفاصيل أدوات الكتابة
المستخدمة ومع ذلك عندما تمت قراءة هذه الروايات أين وبماذا وبأي شكل كتبت في معظم الاحيان؟ فإن الأسئلة
المتعلقة بكيفية حذف المشكلات التي تم ذكرها ليتم حذفها تجعل العقل مشغولا بأن الأدبيات المتعلقة بأدوات
الكتابة لها اهمية كبيرة في ايجاد إجابات لمثل هذه الأسئلة و توفر فرصة لتحديد ما لا يقال في الانصاف بالاضافة الى
ذلك في النقاشات حول وجود أو عدم وجود الأحاديث او الكتاب وخاصة فيما يتعلق بمسألة تدوين الأحاديث
كان السؤال هل هناك أدوات و ثقافة للكتابة في حيث يمكن كتابة الأحاديث من الممكن الأجابة على الأسئلة في
شكل نصوص عن أدوات الكتابة الخصائص الفيزيائية لأدوات الكتابة والفترات التي تستخدم فيها يفيد التحقق
والتحكم في الأدوات المعبر عنها في الروايات المتعلقة بالمقال مع العوامل الخارجية هذه الحالة بمعنى لتحديد مدى
التوافق الروايات مع الخلفية عندما تجتمع الخصائص الفيزيائية لأدوات الكتابة والبيانات الواردة في النص حول
الكتابة سيدنا أبو بكر جمع القرآن وسيدنا علي وسيدنا عبد الله وعمر ابن العاص.

يمكنهم الإجابة عن أي سؤال بالاضافة إلى ذلك يمكن أن توافق شرح استخدامها وتفاصيل عن أحجام هذه الأدوات تظهر الكتابات الموجودة على الجلود وخصوصا التعبيرات تتطلب كوبا من الماء للمسح لأن الجلد مادة مقاومة للماء ونستطيع مسح الكتابات الموجودة على الجلد بالماء بالاضافة إلى ذلك نظرا لأن الجلد شيء ذات قيمة فلا يتم إتلافه بعد استخدام واحد و يمكن استخدامه مرارا وتكرارا الأدوات الكتابية نستطيع إتلافها بارادتنا عن طريق الحرق والأدوات هي البردي والورق لأن هذه المواد غير مقاومة الغسيل والمسح بالمياه وهو قابل لتشتت بسهولة وغير قابل للاستخدام ومن السهل أيضا اشعال هذه المواد.

أدوات الكتابة التي يعتقد أنه تم التحريف أو التبادل بها يجب الاحتفاظ بها بعيدا عن الناس أدوات الكتابة في أغلبيتها من الجلد لأن الكتابة على الجلد يمكن مسحها ويعالج كتابتها ليس من السهل اثبات تأثير هذا التصرف على الجلد ومع ذلك فإن هذا التصرف غير ممكن في الورق البردي وهذا التغيير يترك وراءه أثرا من المفيد تحديد نوع الأدوات التي كتبت عليها الكتابة و تقييم الروايات التي ورد ذكرها فيها في الفترات المبكرة استخدام الورق والبردي التي تحتوي على روايات مشكلة لأن العرب لم تستخدم هذه الأدوات في الفترات المبكرة في المجتمع العربي تشكلت العناصر الثقافية في الكتابة في حد ذاته إنه منهجي بدرجة كافية ليتم تقسيمه إلى فترات وتحليلها وهو غني بما يكفي لمناقشته ضمن فئات مختلفة ومنهم بدرجة كافية لإنشاء الأدب، حيث تكسب هذه أدبيات إفادة كبيرة في فهم الروايات المتعلقة بالمقال وتجعل من الممكن الوصول إلى المعلومات التي لم يتم التعبير عنها في الروايات بالاضافة الى ذلك فإنه يوفر بيانات حاسمة عن الخلفية التاريخية وهو أمر مهم للغاية في تقييم النص.

Giriş

Kitâbetle ilgili rivâyetlerin bir kısmında yazı malzemeleri ve bunların kullanımlarıyla ilgili birtakım hususlar göze çarpmaktadır. Arap yazı kültürünün etkisiyle rivâyetlere giren bu kullanımlar, kimi zaman fiziksel bir nesne olarak kimi zaman da bunların kullanımına yönelik ifadeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Buradaki malzemelerin fiziksel özelliklerini, kullanım şeklini, Arap kültüründeki yerini, ne zamandan beri kullanıldığını, harici bir kültürün etkisiyle Arap toplumuna girmişse bu etkileşimin izlerini tespit etmek kitâbetle ilgili rivâyetleri anlamlandırmada ve değerlendirmede büyük kolaylıklar sağlayacaktır. Yaptığımız araştırmalar bu alandaki verilerin kendi içinde tutarlı bir sistematığe sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu bilgiler Arap yazı kültürüne ait öğelerin literatür oluşturabilecek bir zenginlikte ve keyfiyette olduğunu ortaya koymaktadır.

Çalışmamızda öncelikle yazı malzemelerine dair açıklayıcı bilgiler verilerek konuyla ilgili literatür gözler önüne serilecek, ardından bu bilgilerin kitâbetle ilgili rivâyetleri değerlendirmede ve anlamlandırmada nasıl bir katkı sunduğu örnek rivâyetler üzerinden tahlil edilecektir.

1.Yazı Malzemeleri

Yazının duygu ve düşünceleri farklı zamanlara ve şahıslara aktarmadaki etkin rolü, onu kültür ve medeniyetin asgari düzeylerde geliştiği milletlerde bile görünür kılmıştır. Yazının varlığından bahsedilen her kültürde bu fiilin icrasında kullanılan malzemelerin varlığı bir gerekliliktir. Yazı malzemeleri şeklinde genel bir isimlendirmeye ifade ettiğimiz nesnelere yazı yazmak için kullanılan araç gereçlerdir. Bunlar kimi zaman üzerine yazı yazılan bir kemik parçası veya hayvan derisi iken kimi zaman da kendisiyle yazı yazılan bir ağaç dalı veya mürekkeptir. Bu malzemeler her millette aynı gelişmişlik seviyesinde olmamıştır. Bu alanda sahip olunan zenginlikler, kültür ve medeniyetin imkân verdiği nispette olmuştur. Toplumun varlığını sürdürdüğü coğrafya ve onun sunduğu imkânlar, komşu toplumların sahip olduğu kültürel unsurlar ve bunlarla kurulan iletişim yolları, yazı malzemelerinin gelişmişlik seviyesi ile doğrudan ilişkili olmuştur. Tarihsel bir süreçte gelişim gösteren bu malzemeler belirli zaman aralıklarında kullanılmış, ulaşılan yeni durumlar ve imkânlar bir eşik teşkil ederek yeni malzemelere geçiş sağlanmıştır.

Konuyu daha sistematik bir şekilde değerlendirmeye tabi tutabilmek için yazı malzemeleri iki başlık altında ele alınacaktır. Bunlardan ilki, üzerine yazı yazılan malzemeler olacaktır. Bu malzemeler yazıyı üzerine kabul eden nesnelere dir. Diğer başlık da kendisiyle yazı yazılan, gerisinde iz bırakan unsurlar olacaktır.

1.1. Üzerine Yazı Yazılan Malzemeler

Erken dönemlerde Arapların üzerine yazı yazdıkları nesnelere, çöl şartlarının kendilerine sağladığı imkânlarla sınırlı olmuştur.¹ Bu malzemeler zamanla ihtiyaçları karşılayamayınca farklı arayışlara gidilmiştir. Bu maddelerin özellikleri ve kullanım alanları, oluşum ve gelişim dönemi diye iki ana başlıkta ele alınacaktır. Oluşum döneminde, yazılı kültürün ortaya çıkışında etkili olan ve nispeten ilkel diyebileceğimiz malzemeler ele alınacaktır.

Gelişim döneminde ise yazıya olan ihtiyacın giderek artması ve yazı malzemesinin çeşitli etkileşimlerle değişmesi sonucunda gelişmiş hale gelen malzemeler incelenecektir.

1.1.1. Oluşum Dönemi Yazı Malzemeleri

Bu malzemeler, Arap Yarımadası'nın kuzeyinde yaşayan, sözlü kültürün bütünüyle hâkim olduğu ve yazılı kültürün çok zayıf kaldığı toplumlarda, asgari düzeydeki kitâbet ihtiyacını karşılamak üzere kullanılan yazı malzemeleridir. Cahiliye döneminde ve İslâm'ın yayılmaya başladığı dönemlerde kullanılan bu malzemeler, ileride meydana gelecek zengin bir yazılı kültür için zemin hazırladığından oluşum dönemi yazı malzemeleri olarak ifade edilmiştir.

1.1.1.1. Bitkiler

“**Usub (العُصْب)**”: Yapraksız hurma dalları anlamındadır. Hurma dalları kuruyup yapraklarından sıyrıldığında geriye kalan kısmına verilen isimdir. Müfred hali “عُصْب” şeklindedir.² Yazı yazmak için çöl şartlarında en rahat bulunacak malzemelerden biridir.³ Câhiliye dönemi şiirlerinde de yazı için kullanılan bu malzemenin bahsi geçmektedir. Dönemin önemli şairlerinden İmruü'l-Kays'a (ö. 540) ait bir beyitte bunu görmek mümkündür.

"المن طلل أبصرته فشجاني كخط زبور في عسيب يمان"⁴

Şu gördüğüm, beni üzen enkaz kimindir?

Hurma dalı üzerindeki yazılı çizgiler gibi

Kur'ân'ın yazımı ve toplanması ile ilgi rivâyetlerde de bu malzemeyi bulmak mümkündür. Buhârî'de geçen uzunca bir rivâyette Zeyd, Kur'ân'ı cem olayını anlatırken bu görevi aldıktan sonra ayetleri toplamaya başladığını ifade etmiştir. Rivâyetin sonlarında Zeyd kendine ulaşan ayetlerin

¹ Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kub İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrâhîm Ramazan (Beyrut: Dâru'l-Ma'rifet, 1417/1997), 23; Abdülsettâr el-Helvacî, *el-Mahtûtu'l-Arabî* (Cidde: Mektebetü Misbah, 1409/1989), 21-23. Bu kelimelerin anlamları birkaç sayfa ileride ayrıntılı bir şekilde açıklanacaktır.

² Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993), “*asb*”, 1/599; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Kalkaşandî, *Subhu'l-a'sâ* (Kahire: Matb'âtü'l-Emiriyye, 1332), 2/47.

³ Helvacî, *el-Mahtûtu'l-Arabî*, 21.

⁴ İmruü'l-Kays Ebû Vehb Hunduc b. Hucr b. el-Hâris, *Dîvânu İmruü'l-Kays*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1405/1984), 85.

hangi malzemeler üzerinde yazılı olduğunu şu şekilde ifade etmiştir: “Onu derilerden, kürek kemiklerinden, hurma dallarından ve insanların sadırlarından topluyordum.”⁵

“**Kerânîf (الكرانيف)**”: Hurma dalını kestikten sonra gövdede kalan kütüklere verilen isimdir, “كِرْنَافَة” kelimesinin çoğuludur.⁶ Zührî’den gelen bir rivâyette Kur’ân’ın bu malzeme üzerinde yazılı olduğu nakledilmiştir.⁷

Bitki kökenli yazı malzemelerinin bir kısmı, amacı dışında kullanılan tahtadan yapılmış eşyalardır. Bunlar özellikle yük veya yolcu taşımak için devenin sırtına vurulan semer türünden binek malzemeleridir.⁸ Rivâyetlerde “الأقْتَاب” ve “الرَّحْل” şeklinde geçen bu malzemelerden “أَقْتَاب” deve hörgücünün büyüklüğü ölçüsünde yapılan bir tür semerdir, “قُتْب” kelimesinin çoğuludur.⁹ Kur’ân’ın cem edilmesiyle ilgili rivâyetlerden birinde, Zeyd’in Kur’ân’ı topladığı malzemeler arasında “أَقْتَاب” zikredilmiştir.¹⁰ Bir önceki kelime ile yakın anlama gelen “الرَّحْل” binmek için devenin üzerine koyulan şey anlamına gelmektedir.¹¹ Tahtadan yapıldığı gibi tahta kullanılmadan sadece deriden yapılan türleri de vardır.¹² Ebat olarak bir önceki malzemedenden daha küçüktür.¹³ Câhiliye şairlerinden Murakkîş’in bu malzeme üzerine beyitlerini yazdığı rivâyet edilmiştir.¹⁴ Ensardan Sa’d b. Mâlik’in (ö. 2/624) Hz. Peygamber için vasiyette bulunduğu ve bunu semerinin arkasına yazdığı rivâyet edilmiştir.¹⁵ Yine Sa’id b. Cübeyr (ö. 94/713), İbn Ömer (ö. 73/693) ve İbn Abbâs’tan (ö. 68/688) gece vakti duyduğu rivâyetleri bu malzeme üzerine yazdığını ifade etmiştir.¹⁶

⁵ Buhârî, “Tefsîr”, 162.

⁶ İbn Manzûr, “krnf” 10/297; Ebü’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, thk. Muhammed Naim el-Arkasûsî (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1426/2005), “krnf” 848; Nâsiruddîn el-Esed, *Masâdiru’s-şî’ri’l-câhilî* (Mısır: Dâru’l-Me’ârif, 1408/1988), 83; Helvacî, *el-Mahtûtu’l-Arabî*, 21.

⁷ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Fezâilü’s-sahâbe*, thk. Vasyullah Muhammed Abbâs (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1403/1983) 1/390.

⁸ el-Esed, *Masâdiru’s-şî’ri’l-cahilî*, 83.

⁹ İbn Manzûr, “ktb”, 1/661.

¹⁰ İbn Ebî Dâvûd Ebû Bekir Abdullah b. Süleyman b. el-Aş’es es-Sicistanî, *Kitâbü’l-mesâhif*, thk. Muhammed b. Abde (Kahire: el-Fârûku’l-Hadîse li’t-Tibâ’ ve’n-Neşr, 1423/2002), 55.

¹¹ Fîrûzâbâdî, “rhl”, 1005.

¹² İbn Manzûr, “rhl”, 11/275.

¹³ Ebü’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk ez-Zebîdî, *Tâcü’l-‘arûs*, thk. Abdülfettâh el-Helv (Kuveyt: Tab’atü’l-Kuveyt, 1418/1997), “rhl”, 29/54.

¹⁴ Ebü’l-Abbâs Mufaddal b. Muhammed b. Ya’lâ ed-Dabbî, *el-Mufaddaliyyât*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Abdusselam Muhammed Hârûn (Kahire: Dâru’l-Me’ârif), 221.

¹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa’d, *Kitâbü’t-tabakâti’l-kebîr*, thk. Muhammed Abdülkâdir ‘Atâ (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-İlmî, 1410/1990), 3/469.

¹⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Takyîdü’l-ilm*, thk. Sa’d Abdülgaaffâr Ali (Kahire: Dâru’l-istikâmet, 1429/2008), 131.

Üzerine yazı yazılan diğer bir malzeme “رُؤْسَم” denilen küçük bir tahta parçasıdır. Üzerine kazımak ve oymak suretiyle bir şeyler yazılmış, onunla yiyecekler ve yığınlar damgalanmıştır. Câhiliye döneminde bu malzeme yaygın bir şekilde kullanılmıştır.¹⁷

Kullanımı çok yaygın olmayan, alışılmadık, farklı yazı malzemeleri bulmak da mümkündür. Asâ ve ok gibi malzemeler buna örnek verilebilir. Emevî dönemi şairlerinden Hakem b. Abdal’ın topal ve kambur olduğu, ihtiyaç ve isteklerini esasına yazarak elçisine verdiği nakledilmiştir.¹⁸ Ebû Süfyân Uhud’a gitmeye karar verdiğinde, adamları onu bu işten alı koymuş, o da eline iki ok alıp birine “نَعَم” ötekine “لَا” yazarak kura çekmiştir.¹⁹

Bitki kökenli malzemelerden üretilmesinin yanında, farklı maddelerden de imal edilebilen “أَلْوَاح” adı verilen nesnelere de mevcuttur.²⁰ Tahta, kemik veya geniş yüzeyli başka malzemeler için kullanılan bu nesnelere, bir kısım rivâyetlerde yazı malzemesi olarak zikredilmiştir.²¹ İbn Abbâs’ın Ebû Râfi’e (ö. 40/660) gelerek, Hz. Peygamber hakkında soru sorduğunu ve bunları kaydettiğini ifade eden rivâyette, İbn Abbâs’ın yanında bu malzemenin olduğu rivâyet edilmiştir.²²

Üzerine yazı yazılan bu maddelerin geçtiği rivâyetlerden ve kullanım alanlarından hareketle şu genellemelere ulaşabiliriz: Hurma dalı, hurma kütüğü ve levha gibi malzemeler özellikle yazı yazmak için hazırlanan ve bulundurulmuş malzemelerdir. Ancak bilinçli ve planlı bir yazı faaliyetinin gerçekleşeceği durumlar için bu maddeler temin edilebilir. Çünkü hurma dalının yazıya müsait hale getirilmesi kurutulmak ve yapraklarından sıyrılmak gibi bir işlem gerektirmektedir. Yine hurma kütüğü ve levha gibi nesnelere - doğada bulunduğu haliyle değil - bazı işlemler neticesinde yazıya müsait hale getirildiğini söyleyebiliriz. Bunların yapılması ve bulundurulması belirli bir kastı gerektirmektedir. Bu kastın, gerektiğinde yazarak kayıt altına almak gibi bir yönelim olduğunu söyleyebiliriz. Bunun yanında deve semeri gibi yolculuk malzemeleri, asa ve ok gibi başka maksatlar için edinilen malzemeler - planlı ve belirli bir yazı faaliyetini değil - yazmak ve unutmamak için mecbur kalınan durumlarda pratik bir çözüm yolu olarak kullanılmıştır.

1.1.1.2. Deriler

Derinin yazı malzemesi olarak kullanılması çok eski tarihlere dayanır. Sadece belli bir millete ve kültüre ait değil, yazı malzemesi anlamında tüm insanlığın ortak ürünüdür. Mısırlılar tarafından kullanılması M.Ö. 2500’lü yıllara dayanan deri, Benî İsrâil tarafından da yazı malzemesi olarak kullanılmış ve üzerine Kitâbı Mukaddes yazılmıştır. Aynı şekilde Âsurlular, Bâbilliler, Farslılar ve

¹⁷ Zebîdî, “rsm”, 32/257.

¹⁸ Ebû'l-Ferec Alî b. Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-İsfahânî, *Kitâbü'l-egânî*, thk. İhsan Abbâs, İbrâhîm es-Seâfîn, Bekir Abbâs (Beyrut: Dâru Sadır, 2008), 2/265.

¹⁹ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Fâik fî garîbi'l-hadîs*, thk. Ali Muhammed el-Becevî, Muhammed Ebû Fadl İbrâhîm (Lübnan: Dâru'l-Ma'rifet, 1391/1971), 4/89.

²⁰ el-Esed, *Masâdiru's-şî'ri'l-cahilî*, 84.

²¹ İbn Manzûr, “lvh”, 2/584; Fîrûzâbâdî, “lvh”, 240.

²² Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 114.

Yunanlılar da deriyi yazı malzemesi olarak kullanmışlardır. Deri M.Ö. 3. yüzyılda yazı için daha mükemmel bir hale getirilmiş, bunun yapıldığı şehre istinaden parşömen (Prochemin) ismini almıştır.²³

Üzerine yazı yazılan deriler genel olarak “رَقِّ- أديم- قَصِيم” diye isimlendirilmiştir. Bu malzemeler arasında nasıl bir fark olduğu rivâyetlerden anlaşılamamaktadır. Çünkü rivâyetler malzemelerin fiziki özellikleri ile ilgili kısıtlı bilgiler sunmaktadır. Ancak sözlüklerden, Arap kültür ve medeniyetine dair yapılan bir kısım araştırmalardan bu malzemelerle ilgili ayrıntılara ulaşmak mümkündür.

“**Rakk (الرق)**”: Sözlüklerde üzerine yazı yazılan ince, beyaz deri anlamına gelmektedir.²⁴ Kuzu, koyun, keçi, inek, ceylan ve bazen de eşek derisinden yapıldığı ifade edilmektedir. En fazla kullanılan türü; erkek kuzu derisidir. Yapımına öncelikle üzerindeki tüyler kazımakla başlanır, sonra kireç içine bırakılarak yağları ve kirleri sökülürdü. Bundan sonra bir kasnağa gerilerek kurumaya bırakılırdı. Rakkın bu şekilde inceltilmesi onu diğer deri türlerinden ayıran bir özellikti. Çift yüzü bulunan derinin genelde parlak yüzeyi yazı için kullanılırdı. Büyüklüğü işlem yapılan hayvanın derisine göre farklılık arz ederdi.²⁵ Genelde küçük hayvan derilerinden yapılırdı. Üzerine yazılanlar silinebiliyordu, bu haliyle defalarca kullanılmaya müsaitti.²⁶ Arapların yazı için kullandıkları en yaygın malzeme bu idi.²⁷ Bazı kaynaklarda üzerine yazı yazılan her türlü deriye rakk ismi verildiği dile getirilmiştir.²⁸ Kur’ân’ı Kerim’de Tûr sûresinin üçüncü ayetinde geçen bu kelime tefsîrlerde genellikle üzerine yazı yazılan deri anlamında izah edilmiştir.²⁹

“**Edîm (الأديم)**”: Tabaklanmış kırmızı deri anlamındadır.³⁰ Bu yazı malzemesine rivâyetlerde sıkça rastlamak mümkündür.³¹ Hz. Osmân, Kur’ân’ın okunuşu ile ilgili ortaya çıkan ihtilaflarda, taraflardan yanlarında yazılı olanı getirmelerini istediğinde, getirilenler arasında bu malzemenin olduğu da

²³ Ebû Bekir Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî, *Edebü'l-küttâb*, thk. Muhammed Behçet el-Eserî (Bağdad: el-Mektebetü'l-Arabiyye ve Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1341/1922), 22.

²⁴ İbn Manzûr, “rkk”, 10/123.

²⁵ Eymen Fuâd Seyyid, *el-Kitâbü'l-Arabiyyi'l-mahtût ve ilmü'l-mahtûtât* (Kahire: ed-Dâru'l-Misriyye el-Lübânîyye, 1418/1997), 1/18.

²⁶ Abdüllâtîf Muhammed Selmân, “el-Verak”, *Mecelletu Câmiati Dımaşk li'l-Ulûmi'l-Hendese* 22/2 (2006), 169.

²⁷ Ebü'l-Meâlî Cemâlüddîn Mahmûd Şükrî b. Abdillâh b. Mahmûd el-Âlûsî, *Bulûgu'l-ereb fi ma'rifeti ahvâli'l-Arab*, thk. Muhammed Behçet el-Eserî (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Misrî), 3/378.

²⁸ Abdullah b. Muhammed b. Seyyid el-Batalyevsî, *el-İktidâb fi şerhi Edebi'l-küttâb*, thk. Mustafa el-Sakâ, Hamid Abdilmecîd (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Misrî, 1417/1996), 1/179.

²⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/200), 22/454; Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzil*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr - Osman Cum'a - Süleymân Müslim (Riyad: Dâru Tayyibe, 1417/1997), 4/289; Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1407/1987), 4/408.

³⁰ İbn Manzûr, “edm”, 12/9; Firuzâbâdî, “edm” 1074; Zebîdî, “edm”, 31/191.

³¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 37/132; Buhârî, “Menâkibu'l-Ensâr”, 45; Müslim, “Hac”, 1361; Ebû Dâvûd, “Kitâbü'l-Haraç”, 21.

rivâyet edilmiştir.³² Yine farklı bir rivâyette Hz. Peygamber'in bu malzemedan istediği ve Hz. Ali'ye yazdırdığı nakledilmiştir.³³ Ayrıca câhiliye dönemi şiirlerinde de edîmin izlerine rastlamak mümkündür:

"الدار قفر والرسوم كما رقت في ظهر الأديم قلم"³⁴

Ev metruk ve resimler de bir kalemin derinin üzerine işlediği gibiydi

"**Kadîm (القَضِيم)**": Sözlüklerde üzerine yazı yazılan beyaz deri parçası anlamına gelmektedir. Tekili "قَضِيم" şeklindedir.³⁵ İbn Şihâb'a (ö. 124/742) nispet edilen bir rivâyette, Hz. Peygamber'in vefatı sırasında Kur'ân'ın yazılı olduğu maddeler zikredilirken bu malzemenin de adı geçmektedir.³⁶ Yine câhiliye dönemi şiirlerinde bu malzemedan izler bulmak mümkündür:

"كَانَ مَجْرَ الرامسات ذبولها عليه قضيم نمقته الصوانع"³⁷

Kuyrukları adeta ressamların ipleri gibidir

Üzerinde zanaatkârların süslediği deriler vardır

Deriden oluşan yazı malzemelerinin incelendiği bu kısımda deri ve türevlerinin yazı malzemesi olarak çok sık kullanıldığı görülmektedir. Gerek câhiliye dönemi şiirlerinde gerek Kur'ân'da gerekse Kur'ân'ın toplanmasında ve çoğaltılmasında bu malzemelerden bahsedilmesi, derinin hem İslâmiyet'ten önce hem de İslâmiyet'ten sonra yazı malzemesi olarak kullanıldığını gözler önüne sermektedir. Derinin yazıya uygun hale getirilmesi için geçirdiği aşamalar ve bu anlamda verilen emekler onun doğal haliyle yazıya müsait olmadığını, kasti ve planlı bir yazım faaliyeti için hazırlandığı fikrini vermektedir.

1.1.1.3. Kemikler

Arapların üzerine yazı yazdıkları diğer bir unsur geniş yüzeyli kemiklerdir. Yazı için kemik kullanmak biraz sıra dışı görünse de konunun girişinde ifade edildiği üzere, milletlerin kullandıkları yazı malzemeleri, şartların kendilerine sunduğu imkân ve sahip olunan kültür ve medeniyetin gelişmişliği nispetinde olmuştur. Arapların yaşadıkları çevre koşulları ve dönemin gelişmişlik seviyesi göz önüne alındığında, üzerinde iz bırakılarak yazı yazmaya müsait olan geniş yüzeyli kemiklerin kullanımı çok garip karşılanmayacaktır. Üzerine yazı yazılan ve hakkında en fazla malumat sahibi olduğumuz kemik parçaları "أضلاع" ve "أكتاف" diye bilinen kemiklerdir.³⁸

³² İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 1/209.

³³ Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdîrahmân b. Hallâd er-Râmihürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî*, thk. Muhammed Accâc Hatîb (Beyrut: Dâru'l Fikir, 1404/1984), 601.

³⁴ el-Mufaddal, *el-Mufaddaliyyât*, 221.

³⁵ İbn Manzûr, "kdm", 12/488; Firuzâbâdî, "kdm", 1150; Zebîdî, "kdm", 33/284.

³⁶ Zemahşeri, *el-Fâik*, 2/431.

³⁷ Ebû Ümâme Ziyâd b. Mu'âviye b. Dabâb b. Câbir en-Nâbiga ez-Zübyânî, *Dîvânu Nâbiga*, thk. Abdurrahman Selam (Beyrut: el-Mektebetü'l-Ehliyye, 1348/1929), 68.

³⁸ el-Esed, *Masâdiru's-şîri'l-câhilî*, 85.

“Edlâ” (الأضلاع): Kaburga kemiği anlamındadır, “صنَّع” kelimesinin çoğuludur.³⁹ Kaburga kemiğinin diğer kemiklere nispetle daha düz olan yüzey kısmı yazı için kullanılırdı. En çok deve gibi iri hayvanların kemikleri kullanılırdı. Koyun gibi küçükbaş hayvanların da kaburgasının kullanıldığı durumlar olurdu.⁴⁰ Zeyd, vahyi topladığı nesnelere zikrederken bir rivâyette bu malzemedenden bahsetmiştir.⁴¹

“Ketif (الكتف)”: Omuzun arka kısmındaki geniş yüzeyli kemiktir. Pazıların üst tarafındadır. Çoğulu “أكتاف” şeklindedir. İnsan ve hayvanlarda bulunan bu kemik yazmak için müsait bir genişliğe sahiptir. Yazı malzemesinin bulunmadığı durumlarda, hayvanlara ait bu kemiklere yazılmıştır.⁴² Daha çok kürek kemiği ismiyle bilinen bu kemik parçası, Arapların kullandığı yazı malzemelerini konu edinen birçok kaynakta zikredilmiştir.⁴³

Nisa sûresinin 95. ayetinin nüzulünü anlatan Zeyd b. Sâbit, inen ayeti ketif üzerine yazdığını rivâyet etmiştir.⁴⁴ Hz. Peygamber’e, Hz. Yusuf’un kıssasını okuyan Hafsa validemiz, rivâyete göre, kıssayı bu malzeme üzerinden okumuştur.⁴⁵ Hz. Ömer’in de yazmak için bu malzemeyi kullandığına dair rivâyetler nakledilmiştir.⁴⁶

Kemiğin yazı malzemesi olarak kullanımı, üzerine yazı yazılacak maddelerin sınırlı ve zor bulunan maddeler olduğunu ve bu anlamdaki gelişmişliğin ne boyutta olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Çünkü daha önce bahsedilen yaprak, dal, kütük gibi bitki kökenli malzemelerin, ağaçlardan kesilip kullanılması biraz daha kolaydır. Üstelik hurma ağaçlarının çoklukla bulunduğu bir coğrafyada, bu malzemenin temini çok zor değildir. Daha fazla bilgi kaydetmek için önemli imkânlar sunan geniş yüzeyli esnek deriler, yazı için kullanışlı malzemelerdir. Ancak her hayvanda sınırlı sayıda bulunan kürek kemiği ve kaburga kemiklerinin sınırlı yüzeyleri düşünüldüğünde, ortaya çıkan kısıtlı durum, yazı ve bunun etrafında oluşan kültürel unsurların ibtidai seviyelerde olduğunu göstermektedir.

Yazı malzemelerindeki kısıtlı durumun câhiliye döneminde ve İslâmiyet’in zuhur hengâmında yaşanmış olduğu açıktır. Bir kısım rivâyetler bu kısıtlı durumun daha ileri tarihlerde de yaşandığını göstermektedir. Konuyla ilgili bir rivâyette İmam Şafî’nin (ö. 204/820), öğrendiği bilgileri kaydetmek

³⁹ Zebîdî, “dla”, 21/418.

⁴⁰ Muhammed Tahir b. Abdülkâdir el-Kürdî el-Mekkî, *Târîhu'l-hatti'l-Arabî ve adâbüh* (Beirut: Mektebetü'l-Hilal, 1358/1939), 90; Helvacî, *el-Mahtûtu'l-Arabî*, 21.

⁴¹ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 164, 209.

⁴² İbn Manzûr, “ktf”, 9/294.

⁴³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 22; Kürdî, *Târîhu'l-hatti'l-Arabî*, 90; Helvacî, *el-Mahtûtu'l-Arabî*, 21; el-Esed, *Masâdiru's-şî'ri'l-câhilî*, 85.

⁴⁴ Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 20.

⁴⁵ Ebû Urve Ma'mer b. Râşid, *el-Câmî*, thk. Habîburrahman el-A'zamî (Beirut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403/1983), 11/110.

⁴⁶ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2003), 6/401.

için kemik kullandığı, hatta bunları -çok fazla olduğu için- evinde toprak kaplar içinde sakladığı nakledilmiştir.⁴⁷ Bu rivâyet yazı malzemesi ile ilgili ilkel seviyenin uzun yıllar sürdüğü sonucunu göstermektedir. Ancak ilerdeki başlıklarda ifade edileceği üzere, İmam Şafî’den daha önceki dönemlerde, berdî (papirüs) ve kâğıt gibi gelişmiş yazı malzemeleri biliniyor ve yaygın olarak kullanılıyordu. Birbirine muhalif gibi görünen buna benzer durumlarla ilgili açıklamalar ve bu rivâyetlere yaklaşım şekli, ilerleyen sayfalarda tahlil edilecektir.

1.1.1.4. Taşlar ve Kayalar

Üzerine yazı yazılan diğer bir malzeme taşlar ve kaya parçalarıdır. Arap yazısının kaynağını belirten bölümde değinildiği gibi en-Nemâre ve Ümmü’l-Cimal denen kitâbeler taşlar üzerine yazılmışlardı. Taşlar, üzerlerine hem yazı yazmak hem de süsleme yapmak için kullanılıyordu.⁴⁸ Taşlar üzerine yazı yazıldığı câhiliye dönemi şiirlerinde de görülebilmektedir:

"فمدافع الرّايان عرى رسمها خلقا كما ضمن الوحيّ سلامها"⁴⁹

Reyyan’ın su kanalları kendi görüntüsünden sıyrıldı

Nasıl ki onun taş levhaları yazılanı içine alır⁵⁰

"لمن الديار غشيتها بالفدقد؟ كالوحي، في حجر المسيل، المخلد"⁵¹

Boş arazide uğradığım evler kimindi?

Suyun aktığı sağlam taş üzerindeki sanat eseri gibi

Kaynaklarda adı geçen ve yazı malzemesi olarak kullanıldığı bilinen taş malzemeye Arapça "اللخاف" denilmektedir. Bu kelime sözlüklerde geniş yüzeyli, ince, beyaz taş parçası anlamına gelmektedir. Tekili "لِخْفَةً" şeklinde kullanılır.⁵² Zeyd Kur’ân’ı topladığı maddeleri sıralarken bu malzemedenden de bahsetmektedir.⁵³ Ayrıca İbnü’n-Nedîm Arapların kullandıkları yazı maddelerinden bahsederken bu malzemeyi de ifade etmiştir.⁵⁴

⁴⁷ Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Razî, *Âdâbü’ş-Şafî ve menâkıbuh*, thk. Abdülğani Abdülhâlik (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2003), 20; Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dimaşkî İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Ömer b. Gurâme el-Umrevî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1997), 51/282.

⁴⁸ el-Esed, *Masâdiru’ş-Şîri’l-câhilî*, 87.

⁴⁹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ali b. Muhammed el-Hatîb el-Tebrîzî, *Şerhü'l-kasâidi'l-aşr* (Kahire: idâretü't-Tıbbâati'l-Müniriyye, 1352/1933), 130.

⁵⁰ Medafi, su kanalları demektir. Reyyan ise Hama’da bir vadi. Urriye resmuha halkan, kendisine giydirilmek üzere yaratıldıktan sonra ondan ayrıldı demektir. Vuhîyy, yazılı şey, kitap demektir. Toplu mana şöyledir: Bu evlerin izleri, taşın üzerindeki yazılar gibidir. Çünkü bu yazılar uzaktan görülmez. Çünkü bu yazıların işlemesi taşın renginden farklı değildir. Bu nedenle ancak yaklaşan kişi için bu yazı ortaya çıkar. Bkz. Tebrîzî, *Şerhü'l-kasâidi'l-aşr*, 130.

⁵¹ Zühêyr b. Ebî Selmâ, *Dîvânu Zühêyr*, thk. Ali Hasan Fâur (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1408/1988), 45.

⁵² İbn Manzûr, "lhf", 9/315; Fîrûzâbâdî, "lhf", 852; Zebîdî, "lhf", 24/360.

⁵³ Buhârî, "Ahkâm", 37.

⁵⁴ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 23; Kalkaşendî, *Subhu'l-a’şâ*, 2/475.

Burada ele alınan yazı malzemeleri kalıcılık yönüyle diğer yazı maddelerinden biraz daha farklılık arz etmektedir. Arapların yaşadığı coğrafi şartlar ve sahip oldukları imkânlar düşünüldüğünde bitki, deri ve kemik gibi maddeler, erken bozulmaya müsait iken; taş ve kaya gibi maddeler varlığını ve üzerinde yazılı olanı uzun zaman dilimlerinde koruyabilecek özelliğe sahiptirler. Ancak Araplar yazı malzemesi kullanırken tercihlerini varlıklarını uzun süre devam ettirebilen taş ve kayalardan ziyade, erken bozulan ve yok olmaya müsait malzemelerden yana kullanmışlardır. Bu durum günümüze ulaşan yazılı malzemeler konusunda, son derece kısıtlı bir duruma neden olmuştur. Arap tarihçisi Cevâd Ali de eserlerinde buna dikkat çekmiştir.⁵⁵ Kendisiyle yazı yazılan aletleri konu edineceğimiz ileriki kısımlarda da ifade edileceği üzere Arapların yazı yazarken kalem, kamyş, bıçak gibi malzemelere başvurdukları görülürken taşlar üzerine iz bırakan sert metal malzemelerin bahsi geçmemekte, bunların izlerine dair rivâyetler bulunmamaktadır.

İslâmiyet'in gelmesiyle beraber putperestliğe engel olmak için suret yapmanın, taşları yontarak şekiller yapmanın yasaklandığını ve bundan dolayı taş üzerine işlemenin, oymacılığın gelişmediğini düşünmek mümkündür.⁵⁶ Ancak putperestliğin, putların ve dikili taşların yaygın olduğu câhiliye döneminde taşların yontulmadığını ve bu faaliyetin bilinmediğini söylemek çok doğru değildir. Zira Sahîh-i Buhârî'de geçen bir rivâyete göre Mekke'nin fethinde, Kâbe'nin etrafında 360 tane put olduğu anlatılmaktadır.⁵⁷ Bu durum Arapların taş yontma işini bildiklerini, ilkel bir düzeyde olsa bile bu faaliyetten haberdar olduklarını ortaya koymaktadır.⁵⁸ O halde temel felsefesi kalıcılık, iz bırakmak ve unutulmamak olan yazı, neden varoluş amacına daha iyi hizmet edebilecek olan taş ve kayalardan ziyade, çabuk bozulacak malzemeler üzerine yazılmıştır? Bu durumu Arapların kullandığı alfabeden hareketle izah etmek mümkündür: Arap Yarımadası'nın kuzeyinde yaşayan halklar dik, köşeli ve yatay harflerden uzaklaşmış, daha kavisli ve dairesel harflere doğru bir yönelim sergilemişlerdir. Böyle bir tercihi kimi kaynaklar "yazmada kolaylık" ilkesi olarak ele almaktadır.⁵⁹ Köşeli harflerden esnek ve kavisli harflere doğru bir geçiş, beraberinde sert malzemeler üzerine yazmaktan uzaklaşmayı da getirmiştir. Çünkü kavisli ve esnek harfleri taşlar üzerine kazımak, dik veya köşeli harflere göre daha zordur. O dönemin şartları düşünüldüğünde esnek harfleri bitki, deri, kemik gibi yumuşak maddeler üzerine yazmak, taş ve kaya gibi malzemeler üzerine yazmaktan daha kolay olmuştur.

⁵⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal fi târihi'l-Arab kable'l-İslâm* (Beyrut: Dâru's-Sâkî, 1422/2001), 15/170.

⁵⁶ Zekeriyâ Şerîkî, *el-Fennü'l-Arabiyyi'l-İslâmî el-cüzûr ve'l-müesserât* (Dımaşk: Vizaret's-Sikafe, 1433/2012), 95.

⁵⁷ Buhârî, "Mezalim", 33.

⁵⁸ Bu putların çamurdan veya tahtadan olduğu düşünülebilir. Ancak bununla beraber özellikle büyük putların taşlardan kayalardan yapıldığı kaynaklarda ifade edilmektedir. Ahmet Güç, "Put", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/364-365.

⁵⁹ Mahmûd Abbâs Hammûde, *Tatavvuru'l-kitâbeti'l-hattiyeti'l-Arabiyye* (Kahire: Dâru'n-Nehdeti'ş-Şark, Dâru'l-Vefâ, 1421/2000), 39.

1.1.1.5. Kumaşlar

Kumaşlar başlığında ele alınacak olan yazı malzemeleri daha önce ifade edilen unsurlara göre daha az kullanılmıştır. Yazı için kullanılan kumaşlara mehârik “المَهَارِق” ismi verilmiştir. Tekili “مَهْرَق” olan bu kelimenin aslı Farsçadır.⁶⁰ Üzerine yazı yazılan beyaz renkli kumaş anlamındadır. Kumaşlar pamuktan veya ipekten de yapılmışlardır. Kumaşlar reçinede bekletildikten sonra üzeri cilalanarak yazıya müsait hale getirilmiştir.⁶¹ Daha çok câhiliye şiirlerinde değinilmesi yönüyle ele alınan bu madde, şiir dışındaki diğer rivâyetlerde kendini göstermemiştir. Câhiliye dönemi şairlerinden Hâris’in bu kelimeyi kullandığı farklı beyitleri vardır:

"حذر الجور و التعدى ولن ينقض ما في المهارق الأهواء"⁶²

Zorbalık ve saldırı uyarıları; anlaşmada yazılanları hava silmeyecektir

Yazı için kullanılan kumaşlar, doğası itibari ile zor elde edilen malzemelerdir. Bunlar uzak diyarlardan, ticaret kabileleri ile getirilmiştir. Bunun için üzerine çok önemli sayılabilecek anlaşmalar ve dini metinler yazılmıştır.⁶³

1.1.2. Gelişim Dönemi Yazı Malzemeleri

Buraya kadar beş başlıkta incelenen nesnelere, tespit edildiği kadarıyla câhiliye döneminde ve İslâmîyet’in ilk yıllarında yaygın olarak kullanılan yazı malzemeleridir. Bu malzemelere ek olarak, daha geç dönemlerde ortaya çıkan ve çıkış noktası olarak hâkim kültürün etkisiyle değil, tamamen farklı kültürler ile etkileşim sonucunda kullanılmaya başlayan yazı malzemeleri vardır. Bu malzemelerin ilk ortaya çıkışı ile ilgili sorulara net cevaplar vermek mümkün değildir. Ancak hangi olaylar sonucunda yaygınlaşmaya başladıklarını, tarihi veriler ışığında tespit etmek mümkündür. Bu malzemeler iki başlıkta ele alınacaktır.

1.1.2.1. Berdî

Berdî, Mısırlıların yazı için kullandıkları papirüstür. Nil deltasında yetişen papirüs bitkisinden yapıldığı için bu bitkinin adıyla anılmıştır. Papirüsün kullanımı milattan önce üç bin yılına kadar uzanmaktadır. Milattan önce 6. ve milattan sonra 4. yüzyıllar arasında Akdeniz çevresinde yazı malzemesi olarak yaygınlaşmıştır. Fetihler sayesinde Mısır’ın dışına çıkmış, dokuzuncu yüzyıla kadar yaygın olarak kullanılmıştır.⁶⁴

Daha çok “بُرْدِي” olarak bilinen bu malzeme, içinde bol miktarda lif bulunan reçineli bir bitkiden yapılmıştır. Şeritler halinde kesilen bitki özleri düz bir zeminde geniş bir yüzey oluşturacak şekilde yan yana dizilir, sonra bu şeritlerin diziliminin tersi istikametinde ikinci bir tabaka birinci tabakanın

⁶⁰ el-Esed, *Masâdiru’ş-şîri’l-câhili*, 80.

⁶¹ İbn Manzûr, “mhrk”, 10/368.

⁶² Tebrîzî, *Şerhü’l-kasâidi’l-aşr*, 268.

⁶³ Helvacî, *el-Mahtûtu’l-Arabî*, 22.

⁶⁴ Nuray Yıldız, “Papirüs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları: 2007), 34/162.

üzerine dizilirdi. Üst üste gelen bu tabakalar bir seviye alsın diye tokmaklarla dövülürdü. Ezilme sonucunda salgilanan reçine sayesinde dövülen şeritler birbirini tutarak tek bir tabaka haline gelir ve kurumaya bırakılırdı. Kuruyan malzemeler artık yazmak için uygun hale gelirdi. Yazı için şeritlerin yatay dizildiği taraf kullanılırdı.⁶⁵ Bazı kaynaklarda berdî, çıkış yerine istinaden el-kırtâsü'l-Mısırî “الْقِرْطَاسُ الْمِصْرِي” şeklinde de isimlendirilmiştir.⁶⁶

Berdînin Araplar tarafından yaygın olarak kullanılması genel kanaate göre Mısır'ın fethinden sonra olmuştur.⁶⁷ Ancak Araplar İslâmiyet'ten önce de bu kâğıdın varlığından haberdar idiler. Çünkü Mısırlılar berdînin ticaretini yapıyorlardı. Mısır'ın ekonomisinde önemli bir yere sahip olan bu malzeme, farklı kültürlere ve coğrafyalara satılıyordu. Arapların ticari faaliyetleri ve ticaret yolları göz önüne alındığında berdî ile karşılaşmaları gayet makuldür. Fakat Mısırlılar ticaretini yaptıkları bu malzemenin imalatını gizli tutuyorlardı. Müslümanlar Mısır'ı fethedince berdînin yapımıyla ilgili bilgiye sahip oldular.⁶⁸

Günümüze ulaşan tarihi değere sahip birçok berdî vardır. Bunların büyük kısmı Mısır'da, az bir kısmı da Filistin'dedir. Araplara ait olduğu tespit edilen en eski berdî hicrî 22 tarihli “بُرْدِيَّةُ أَهْنَأَسِيَا”dır.⁶⁹ Yunanca ve Arapça olmak üzere iki dilde yazılan bu berdî Viyana'daki Arşidük Rainer koleksiyonunda mevcuttur.⁷⁰ Ayrıca hilâfeti H. 96'da sona ermiş olan Emevî halifesi Velid b. Abdülmelik'e ait bir berdî de kaynaklarda mevcuttur.⁷¹

Bazı kaynaklar İbnü'n-Nedîm'in berdîye “الْقِرْطَاسُ الْمِصْرِي” demesinden hareketle, rivâyetlerde geçen “قِرْطَاس” kelimesinin berdî olduğunu söylemiştir. Bu yorum sonucunda da berdînin kullanımının yaygın olduğu, erken dönemde Araplar tarafından bilindiği ve câhiliye şiirlerine de konu olduğu ifade edilmiştir.⁷²

Berdî kelimesi bazı hadislerde de geçmektedir.⁷³ Ancak rivâyetlerin metni incelendiğinde, berdînin yazı malzemesi anlamına gelmediği, sergi anlamındaki hasıra karşılık geldiği görülecektir.

Berdînin üretimi ve kullanımı ile ilgili belirtilen hususlar, onun Arap toplumunda, erken dönemde yaygın yazı malzemesi olmadığını ortaya koymaktadır. Bunun nedeni berdînin bilinmemesi

⁶⁵ Eymen Fuâd Seyyid, *el-Kitâbü'l-Arabiyyi'l-mahtût*, 16.

⁶⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 22.

⁶⁷ Sûlî, *Edebü'l-küttâb*, 21; Adolf Grohmann, *Muhadarât fi evrâki'l-berdiyyi'l-Arabiyye*, çev. Tevfik İskârûs (Kahire: Dâru'l-Kütüb ve Vesâiki'l-Kavmiyye, 1431/2010), 17,18; Helvacî, *el-Mahtûtu'l-Arabî*, 42.

⁶⁸ Adolf Grohmann, *Evrâku'l-berdiyyi'l-Arabiyye*, çev. Hasan İbrâhîm Hasan, Abdülhamîd Hasan (Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1352/1934), 15-17.

⁶⁹ Fuad Seyyid, *el-Kitâbü'l-Arabiyyi'l-Mahtut*, 16

⁷⁰ Grohmann, *Muhadarât fi evrâki'l-berdiyyi'l-Arabiyye*, 45.

⁷¹ Grohmann, *Evrâku'l-berdiyyi'l-Arabiyye*, 11.

⁷² el-Esed, *Masâdiru's-ş'ri'l-câhilî*, 91

⁷³ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemâm b. Nâfi' es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habiburrahman el-A'zamî (Kahire: Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1996), 1/397; Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, thk. Kemal Yusuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989), 1/350.

değildir. Özellikle ticaretle uğraşan bir toplumun bu malzemedan bütünüyle habersiz olması mümkün değildir. Ancak gerek yazıya olan ilginin üst düzeyde olmaması, gerek mevcut yazı malzemelerinin, özellikle de rakkın ihtiyaçlara kâfi gelmesi, berdînin erken dönemlerde yaygın yazı malzemesi olmasına imkân vermemiştir. Ayrıca rakkın berdîye göre daha kullanışlı ve avantajlı yönleri mevcut tabloda rakkı daha ön planda tutmuştur. Rakkın berdî karşısındaki avantajlı yönlerini bilmek konuyu daha anlaşılır hale getirecektir. Kullanım açısından kolaylık sağlayan bu unsurları şu şekilde sıralayabiliriz:

1- Rakkın çift yüzeyi vardı. Yazı için parlak yüzeyi kullanılsa da ihtiyaç anında diğer yüzüne de yazı yazılabiliyordu. Berdîye göre geniş yazı alanı sağlıyordu.

2- Rakkın esnek bir yapısı vardı, katlanabiliyordu. Kırılma ve deforme olmak hususunda berdîye göre daha dayanıklıydı.

3- Rakk belli bir millete ve devlete ait değildi, birçok kültürde biliniyor ve kullanılıyordu.

4- Rakkın dayanıklı bir yapısı vardı, varlığını uzun süre koruyabiliyordu. Berdî daha çabuk çürüyüp dağılıyordu.

5- Rakkın üzerindeki yazılar gerektiğinde silinebiliyordu. Silinen malzemeyi tekrar yazı amaçlı kullanmak mümkündü.⁷⁴

Rakk malzemesine dair bahsi geçen avantajlı durumlar berdînin erken dönemlerde yaygınlaşmamasını delillendirmekle beraber yazı ve yazılı malzeme ile ilgili rivâyetlerin değerlendirmesinde önemli veriler sunmaktadır.

1.1.2.2. Kâğıt

Arapların yazı kültürüne başka milletlerle etkileşim sonucunda giren diğer bir unsur da kâğıttır. Kâğıt Arap yazı kültüründe diğer malzemelere göre biraz daha geç kullanılmıştır.⁷⁵ Varakın kâğıt anlamında kullanılması biraz daha geç dönemlere tekabül etmiştir. Sözlüklerde inceliği yönüyle deri anlamına geldiği ifade edilen varak, bazı kaynaklarda da yazı malzemeleri için kullanılan bir cins isim olarak zikredilmiştir.⁷⁶ Milâdî 105 yılında, Tsa'i Lun (Çay Lun) isimli bir Çinli tarafından atık kumaşlardan icat edilen kâğıt, beşinci yüzyılda Çin'de yaygın olarak kullanılmıştır. Kâğıtla ilgili yapılan arkeolojik çalışmalar onun, dut ağacı kabuğu, kendir, kenevir ve paçavralarından yapıldığını ortaya koymuştur. Bu maddeler ezilerek hamur kıvamına getiriliyor daha sonra yayılarak kâğıt haline dönüştürülüyordu.⁷⁷

⁷⁴ Saîd Muhammed Hâlid, *Edebü'l-kitâbet ve funûniha* (Ürdün: el-Mektebetü'l-Vataniyye, 2015), 25.

⁷⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, 2/476.

⁷⁶ İbn Manzûr, "vrk", 10/375.

⁷⁷ Muammer Göçmen, "Türklerin Kâğıt ve Kâğıtçılık Tekniklerine Katkıları", *Uluslararası Türk Dünyasının İslâmiyete Katkısı Sempozyumu*, ed. İsmâil Hakkı Göksoy, Nejdî Durak (Isparta: S.D.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları Bilimsel Toplantılar Serisi, 2007), 161.

Arap dünyasının kâğıtla tanışması genel kanaate göre savaş ile olmuştur.⁷⁸ Ziyâd b. Sâlih komutasındaki İslâm ordusu 751 yılında Çinlileri mağlubiyete uğratarak yirmi bin esir almıştır. Bu esirler arasında bulunan kâğıt ustalarının eliyle Semerkant'ta kâğıt yapımı yaygınlaşmış, oradan da Arap âlemine geçmiştir.⁷⁹ Kâğıt sanatı kısa zamanda Araplar arasında yayılmıştır. Halife Hârûn Reşid'in veziri Fadl b. Yahyâ el-Bermekî 794-95 yılları arasında Bağdat'ta bir kâğıt imalathanesi kurmuştur.⁸⁰

Arapların kâğıt ile tanışması ve kullanımının yaygınlaşması hicrî ikinci yüzyılın ikinci yarısında olmuştur. Ancak kâğıdın İslâm'dan önce Araplar tarafından bilindiğini ve kullanıldığını ifade eden farklı görüşler de mevcuttur. Zira yukarıda anlatılan bilgiler daha çok kâğıdın imalatı ve yaygınlaşması ile ilgili tespitlerdir. Bu tespitler onun önceden bilinmediğini göstermez. Arapların komşuları olan Hintliler ve Farslar deniz yoluyla uzak doğuya seyahatler yapıp ticari faaliyetler gerçekleştiriyorlardı. Bu iki milletle sürekli irtibatlı olan Arapların kâğıdı görmemesi, duymaması güç bir ihtimaldir.⁸¹ Bu görüşün savunucusu olan Nâsiruddîn el-Esed, câhiliye dönemi şiirlerini ve tarihi bilgi içeren bir kısım rivâyetleri yorumlayarak Arapların kâğıdı erken dönemlerde bildiğini ve kullandığını ispat etmeye çalışmıştır.⁸²

Kâğıt veya varakın erken dönemlerde kullanıldığına dair rivâyetler bulmak mümkündür. Hz. Osmân (ö. 35/656) dönemindeki kırâat farklılıklarını ifade eden bir rivâyette, bir adamın, elinde bu malzeme ile geldiği rivâyet edilmiştir.⁸³ Yine meşhur şair Hassân b. Sâbit'in (ö. 60/680) şu beyitinde bu kelimeyi bulmak mümkündür.

"عرفت ديار زينب بالكثير كخط الوحي في الورق القشيب"⁸⁴

Zeyneb'in diyarını kum tepeleri olarak tanıdın

Onlar parlak kâğıttaki vahiy yazısı gibidir.

İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde geçen bir paragrafta müellif, Yahyâ b. Ya'mer'in (ö. 89/708) hattıyla yazılmış bir Çin kâğıdı gördüğünü nakletmiştir.⁸⁵ Şayet bu rivâyetlerin doğruluğuna hükmedilirse, varakın bilinmesinin ve kullanılmasının erken dönemler olduğunu ifade etmek gerekecektir. Ama genel kanaat bu yönde değildir.

Kâğıdın erken dönemlerde izlerini ortaya koyan rivâyetler, genele teşmil edilmeyecek bireysel ve özel kullanımlardır. Geniş bir coğrafyada, iletişim ağlarının çok yaygın olmadığı dönemlerde, sahip

⁷⁸ Muhammed Mustaf el-A'zamî, *Dirâsât fi hadisi'n-Nebevî ve târihi tedvînih* (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1400/1980), 374.

⁷⁹ Helvacî, *el-Mahtâtü'l-Arabî*, 28; Muhammed Selmân, "el-Verak", 162.

⁸⁰ Helvacî, *el-Mahtâtü'l-Arabî*, 28.

⁸¹ el-Esed, *Masâdiru's-Şi'rî'l-câhilî*, 89.

⁸² el-Esed, *Masâdiru's-Şi'rî'l-câhilî*, 89-92.

⁸³ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 209.

⁸⁴ Hassân b. Sabit, *Dîvân*, thk. Abde Mühennâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1415/1994), 24.

⁸⁵ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 46.

olunan zenginliklerin yerel imkânlarla göre farklılık arz ettiği durumlarda; bireylerin genelden bağımsız olarak, farklı uygulama ve imkânlarla sahip olması ve genelin bunlardan haberdar olmaması normal bir vakadır. Bu durumda bireyselin genele dönüşmesi, belli bir zaman ve kullanım sıklığı gerektirecektir. Bize çelişki gibi görünen, erken dönem kâğıt kullanımı rivâyetleri, genelden kopuk bireysel kullanımlardır. Buradaki açıklamalar sadece kâğıt için geçerli değil, tüm yazı malzemelerinde göz önünde bulundurulması gereken bir yaklaşımdır.

Genelin ve bireyselin birbirine uymadığı durumlarda ortaya koyulan bu yaklaşım, birbirine muhalif gibi görünen birçok durumu açıklığa kavuşturacaktır. Örneğin kemikle ilgili yazı malzemelerinde belirtildiği üzere, yazı malzemesi olarak kemiğin kullanımı, daha çok câhiliye devrinde ve İslâm'ın zuhuru döneminde olmuştur. Fetihler ve ticari faaliyetler ile çevre kültürlerle etkileşime girilince, yazı malzemeleri anlamında bir üst seviye yakalanmış, parşümen, deri, berdî, kumaş gibi malzemeler kullanılmıştır. Ancak bir rivâyette hicrî 204 yılında vefat etmiş olan İmam Şâfiî'nin, öğrendiği bilgileri kemik üzerinde muhafaza ettiği nakledilmiştir.⁸⁶ Yazı malzemesi anlamında gelişmiş unsurların bulunduğu ve kullanıldığı bir dönemde İmam Şâfiî'nin yazı malzemesi olarak kemik kullanması, genelin imkânlarını yakalayamayan bireysel bir hadisedir.

1.1.3.Üzerine Yazı Yazılan Malzemelerle ilgili Genel İfadeler

Üzerine yazı yazılan nesnelere için kullanılan bazı isimlendirmeler, sadece belli bir malzemeye ait değil, üzerine yazı yazılan her türlü nesneyi kapsayan genel ifadelerdir. Bunlar “صَحِيفَةٌ، قِرطاس، كِتَاب،” gibi isimlendirmelerdir.⁸⁷

“Kitap (كِتَاب)” kelimesi “كَتَبَ” kökünden mastar olarak türemiştir. Üzerine yazı yazılan şey anlamına gelmektedir.⁸⁸ Üzerine yazı yazılan malzemeler için kullanılan genel bir ifadedir. Yazı malzemeleri içinde en fazla bilinen kitap, Kur’ân’ı Kerim’de, hadislerde ve Arap şiirlerinde sıkça karşımıza çıkmaktadır.⁸⁹ Çok geniş bir kullanıma sahip olan bu kelime sözleşme, anlaşma, yasa, mektup, küçük veya büyük yazılı unsurlar anlamında kullanılabilir. Gerçek anlamı kullanıldığı yere, muhtevaya göre farklılık arz etmektedir.⁹⁰

“Sahîfe (صَحِيفَةٌ)” de üzerine yazı yazılan malzemeler için kullanılan genel bir isimlendirmedir. Çoğulu “صُفُفٌ” olan bu kelime ayet, hadis ve şiirlerde çokça geçmektedir. Deri, bitki, kemik, kumaş ve taş gibi yazı malzemelerinin bütünü için de kullanılabilir.⁹¹ Sahîfeyi sadece bir sayfalık küçük bir ebat olarak düşünmek doğru değildir. Konuyla ilgili rivâyetler büyük hacimli malzemeler

⁸⁶ İbn Ebî Hâtim er-Razî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs, *Âdâbü’ş-Şâfiî ve menâkıbuh*, thk. Abdülganî Abdülhâlîk (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2003), 21; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 51/282.

⁸⁷ el-Esed, *Masâdiru’ş-Şi’ri’l-câhilî*, 93-97.

⁸⁸ İbn Manzûr, “ktb”, 1/698; Zebîdî, “ktb”, 4/101.

⁸⁹ el-Esed, *Masâdiru’ş-Şi’ri’l-câhilî*, 94.

⁹⁰ İmtiyaz Ahmed, *Delâilü’t-tevsîku’l-mubakkir*, çev. Abdülmü’tî Emin Kal’acî (*Kahire: Daru’l-Vefa*, 1990), 319-332.

⁹¹ el-Esed, *Masâdiru’ş-Şi’ri’l-câhilî*, 8.

için de bu isimlendirmenin kullandığını göstermektedir.⁹² Kitap ve sahîfe için yapılan bu ortak isimlendirmeden dolayı bazı rivâyetlerde bu kavramların birbirinin yerine kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin Hz. Ali'ye (ö. 40/661) ait yazılı malzemeye rivâyetlerin büyük çoğunluğunda sahîfe denilmiştir.⁹³ Ancak bir kısım rivâyetlerde, sahîfe değil, kitap denilmiştir.⁹⁴ İki grup rivâyette de içerikler birbirine yakındır. Aynı durum Semüre b. Cündeb'in (ö. 60/680) yazdıkları için de geçerlidir. Rivâyetler onun yazdıklarından bahsederken "kitap",⁹⁵ "sahîfe",⁹⁶ "risâle",⁹⁷ şeklinde farklı isimlendirmeler kullanmıştır.

"Kırtâs (قِرطَاس)" sözlüklerde berdîden elde edilen kâğıt, deri, üzerine yazı yazılmış sahîfe anlamlarına gelmektedir.⁹⁸ Kur'ân'ı Kerim'de tekil ve çoğul sığasıyla beraber iki yerde bu kelime geçmektedir.⁹⁹ İlgili ayetlerin tefsîrinde bazı müfessirler bu kelimeyi deri şeklinde yorumlarken, bazı müfessirlerde kâğıt -verak- diye yorumlamışlardır.¹⁰⁰

Kırtâs, Hz. Peygamber'in ölüm döşeğinde bir şeyler yazmak için ashabından yazı malzemesi istediği rivâyetlere adını vermiştir. Halifenin tayini noktasında Şîî ve Sünnî âlimler arasında derin

⁹² İmtiyaz, *Delâilü't-tevsîk*, 247-251.

⁹³ Abdürrezzâk, *Musanef*, 9/263; Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zübeyr b. Îsâ el-Kureşî el-Humeydî, *Müsnedü Humeydî*, thk. Hasan Selîm Esed ed-Dârânî (Dimaşk: Dâru's-Sakâ, 1416/1996), 1/172; İbn Ebî Şeybe, *Musanef*, 5/409; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/36, 51, 170; Buhârî, "İlim", 39, "Cihâd ve Siyer" 169, "Diyet", 31; Dârimî, "Diyet", 5; Müslim, "Hac", 467, "İtk", 20; Nesâî, "Kaseme", 12.

⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/286; Ebû Bekr Ahmed b. 'Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr, *Müsned*, thk. Mahfûz-u Rahman Zeynullah (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1408/1988), 2/290; Nesâî, "Kaseme", 8; Ebû Ya'lâ Ahmed b. Ali el-Mevsilî, *Müsned*, thk. Hasan Selîm Esed (Dimaşk: Dâru'l Me'mûn li't-Turâs, 1989), 1/282, 462; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 7/216, 8/53.

⁹⁵ Ebû Dâvûd, "Namaz", 13; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdülkâdir 'Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1411/1990), 4/140; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2003), 2/617, 9/598; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü's-sagîr*, thk. Abdülmutî Emîn Kal'acî (Pakistan: Câmi'atu'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, 1410/1989), 4/80.

⁹⁶ Tirmizî, "Buyu", 60; Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed, el-Begavî, *Şerhu's-sünne*, thk. Şu'ayb Arnavut - Muhammed Zühayr (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983), 8/234.

⁹⁷ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber el-Kurtubî, *el-İstîâb fi ma'rifeti'l-ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1412/1992), 2/653; Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fi esmâ'ir-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1.Basım, 1400 /1980), 12/132; İbnü'l-Esîr İzzeddin Ebî Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahâbe* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433/2012), 519; Ebû'l-Fazl Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-tehzîb*, thk. İbrâhîm Zeybek, Adil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle), 2/116.

⁹⁸ İbn Manzûr, "krts", 6/172; Zebîdî, "krts", 16/366.

⁹⁹ Tekil kalıb için bk. En'âm, 6/7, Çoğul kalıb için bk. En'âm, 6/91.

¹⁰⁰ Deri şeklindeki yorumlar için bk. Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Ensârî el-Mahallî - Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Tesfîrü'l-Celâleyn* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1422/2001), 163. Kâğıt diyen yorumlar için bk. Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî el-Vahidî, *et-Tesfîrü'l-basît* (Riyad: Câmi'atu'l-İmam Muhammed b. Suûd, 2009/1430), 8/22; Ebû'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, thk. Yusuf Ali Bedevî, Muhyiddin Dib Misto (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998), 1/491.

tartışmalara neden olan bu rivâyetlerin hiçbirinde kırtâs kelimesi geçmez. Buhârî, Müslim, Ahmed b. Hanbel, Nesâî, Beyhakî gibi önemli kaynaklarda geçen bu rivâyetlerin ilgili yerleri genelde “Getirin bir şeyler yazayım.” kalıbındaki ifadelerdir. Birkaç rivâyette de kitap, divit, levha, ketf getirin ibareleri mevcuttur.¹⁰¹

Kırtâs kelimesinin kullanımında, zamana bağlı olarak şöyle bir değişiklik olduğu söylenebilir: Câhiliye şiirlerinde ve Kur’ân’da kullanılmasından hareketle İslâm’dan önce de varlığı bilinen bu kelime üzerine yazı yazılan malzemeler için kullanılan genel bir ifadeydi.¹⁰² O günlerin şartlarında yazı malzemesi ne ise ona kırtâs denirdi.¹⁰³ Henüz kâğıdın ve berdînin yaygınlaşmadığı dönemlerde kırtâs, kâğıt anlamında değildi. Bu iki malzemenin Arap dünyasına hızlı bir şekilde girmesi ve yazı malzemelerinin değişmesiyle beraber kırtâs kelimesinin kullanımı da değişti ve artık kırtâs, berdî ve kâğıt için kullanıldı. Bunun için kırtâs kelimesinin geçtiği naslara ve tarihi verilere bakıldığında, sadece metindeki muhtevadan yazılı malzemenin deri mi, kâğıt mı yoksa başka bir unsur mu olduğunu anlamak mümkün değildir. Bunun için dönemin yaygın yazı malzemelerini bilmek gerekir. Ayrıca rivâyet içindeki farklı bilgiler bu malzemenin ne olduğu konusunda bir fikir verebilir.

Özellikle tâbiûn dönemi kitâbetle ilgili rivâyetlere konu olan diğer bir yazı malzemesi “kürrasedir. (كُرَّاسَة)”¹⁰⁴ Bu kelimenin yaygın kullanımı çoğul kalıbındaki “كُرَّاسِيس” dir. Yazı yazılan malzeme çok olduğunda, üst üste konulan, biriken sayfalar anlamına gelmektedir.¹⁰⁵ Bükülüp kavisli duran yazı malzemesine nazaran düz duran ve kullanımı daha pratik olan bu teknik, eski tarihlerden beri Romalılar ve Çinliler tarafından kullanılmıştır. Mısırlılar milâdî ikinci yüzyıldan başlayarak, kullanımı pratik olan, bükülmeden düz durabilen malzemelerin arayışına gitmişlerdir. Araştırmalar sonucunda Mısır’da bulunan bu tür kalıntıların varlığı, milâdî üçüncü ve dördüncü yüzyıllara kadar ulaşmaktadır.¹⁰⁶ Daha çok tâbiûna ait rivâyetlerde karşımıza çıkan kerârîsin, Mısır kültürüyle etkileşim sonucunda, İslâm topraklarına girmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Yazılı malzeme anlamında, ortak bir isimlendirme olan “zübûr (زُبُور)” ve “zebûr (زَبُور)” kelimeleri yazılı kitap ve metin anlamındadır. “زُبُور” çoğul formda bir kelimedir tekili “زُبِير”

¹⁰¹ Ketf kelimesinin geçtiği rivâyetler için: Ahmed b. Hanel, Müsned, 5/415; Buhârî, “Cizye”, 6; Nesâî, “İlim”, 13. Getirin bir şeyler yazayım şeklindeki ifadeleri içeren rivâyetler için bk. Abdürrezzâk, Musannef, 6/56; Ahmed b. Hanbel, Müsned, 3/408; Buhârî, “İlim”, 39; Müslim, “Vasiyye”, 1637; Ebû Ya’lâ, Müsned, 4/298. Levha ve divid kelimesinin geçtiği rivâyetler için: Ahmed b. Hanel, Müsned, 5/351; Nesâî, “İlim”, 13.

¹⁰² Cahiliye şiiri için bk. Ebû ‘Amr Tarafe b. el-Abd b. Süfyân b. Sa’d el-Bekrî el-Vâilî, *Dîvânu Tarafe*, thk. Mehdi Muhammed Nâsuruddîn (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiye, 1423/2002), 23.

¹⁰³ Batalyevsî, *el-İktidâb*, 1/179; Âlûsî, *Bulûgu’l-erab*, 3/378.

¹⁰⁴ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/302; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *el-İlel ve ma’rifeti’r-ricâl*, thk. Vasyullah b. Muhammed Abbâs (Riyad: Dâru’l-Hânî, 1422/2001), 1/217.

¹⁰⁵ Sûlî, *Edebü’l-küttâb*, 107; İbn Manzûr, “krs”, 6/193.

¹⁰⁶ Svend Dahl, *Târîhü’l-küttâb min akdemi’l-‘usûri ile’l-vakti’l-hâzır (Histoire Du Livre De L’antiquite A Nos Jours)* çev. Muhammed Salâhaddîn Hilmî (Kahire: el-Müessesetü’l-Kavmiyye, 1405/1985), 22-24; Hâlid, *Edebü’l-kitâbet ve funûniha*, 36, 37; Kâsım es-Sâmerrâî, *İlmü’l-iktinâhi’l-Arabîyyi’l-İslâmî* (Riyad: Merkezi’l-Melik Faysal li’l-Buhusi ve’l-Dirâsâti’l-İslâmiye, 1422/2001), 187.

şeklindedir. Aynı anlama gelen “زُبُر” kelimesinin de çoğulu “زُبُر” şeklindedir. Bu kelimenin taş üzerine nakşetmek anlamı da vardır.¹⁰⁷ Kur’ân’da da bu kelimelerin kullanımına rastlamak mümkündür.¹⁰⁸ Tefsîrler bu kelimelere yazılı malzeme, kitap şeklinde anlam vermiştir.¹⁰⁹

1.2. Kendisiyle Yazı Yazılan Malzemeler

Yazıdan söz edebilmek için gerekli olan diğer bir unsur kendisiyle yazı yazılan malzemelerdir. Zihindeki düşüncenin somut kalıpları olan çizgileri yazı malzemesi üzerinde görünür kılan bu unsurlar, kitâbet faaliyetinde kendisini bütünün vazgeçilmez parçası olarak göstermektedir. Bu kısımda kalem, divit ve mürekkep başlığıyla ele alınacak bu malzemelerin varlığı ve gelişim seyri ortaya koyulacaktır.

1.2.1. Kalem

Yontmak, kesmek anlamındaki fiilden türeyen kalem kelimesi, ucu kesilerek açılan ve kendisiyle yazı yazılan nesnelere verilen genel isimdir. Bu anlamda ucu kesilerek, yontularak açılmış bütün dal ve kamış parçaları kalemdir.¹¹⁰ Düz ve uzun çubuklara da kalem denilmektedir.¹¹¹ Bu kullanımla ilgili olarak Kur’ân, Hz. Meryem’in bakımını üstlenecek kişinin belirlenmesinde “إِذْ يُفَوِّنُ” ifadesini kullanmıştır.¹¹² Ayette geçen kalem kelimesi, çoğul kalıptadır. Bazı müfessirler bu kelimeye fal oku demiş, düz ve uzun olmaları yönüyle de kaleme benzediklerini ifade etmiştir.¹¹³ Bir çubuğun kalem olabilme özelliği onun kesilip ucunun açılmasıyla mümkündür, yoksa o çubuğun kalem olması mümkün değildir.¹¹⁴

Kalem, Kur’ân’da iki ayette tekil, iki ayette de çoğul olmak üzere toplam dört ayette geçmektedir.¹¹⁵ Ayrıca bu kullanımlardan birisi geçtiği sureye ismini vermiştir.¹¹⁶ Câhiliye şiirlerinde de konuyla ilgili örnekler bulmak mümkündür.¹¹⁷ Adî b. Zeyd’in (ö.600) kalem ve hat kelimelerini bir arada kullandığı şu dizeler konumuz açısından daha manidardır:

¹⁰⁷ İbn Manzûr, “zbr”, 4/315; Zebîdî, “zbr”, 11/399.

¹⁰⁸ Âli İmrân 3/184; eş-Şuarâ 26/196; Fâtır 35/25.

¹⁰⁹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 7/450; Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb (Tefsîru’l-kebîr)* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1420/2000), 9/451; Ebû Abdillâh Muhammed b Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrâhîm Atfîş (Kahire: Dâru’l-Kütübi’l-Mısriyye, 1384/1964), 11/349.

¹¹⁰ İbn Manzûr, “klm”, 12/490; Ebu’l-Kâsım Abdullah b. Abdülazîz el-Bağdâdî, “el-Küttâb ve Sıfatu’d-Divid ve’l-Kalem ve Tasrîfiha”, *el-Mevrid* 2/2 (1973), 49.

¹¹¹ Kalkaşendî, *Subhu’l-a’sâ*, 2/440.

¹¹² Âli İmrân, 3/44.

¹¹³ Zemahşerî, *Keşşâf*, 1/36; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 8/220.

¹¹⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Risâletü’l-hat ve’l-kalem*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (Bağdad: Mecelletü’l-Mecme’i’l-İlmî, 1988), 15.

¹¹⁵ Tekil kalıplar için bk. Alak, 96/4; Kalem, 68/1 Çoğul kalıplar için bk. Âli İmrân, 3/44; Lokmân, 31/27.

¹¹⁶ el-Kalem, 68/1.

¹¹⁷ el-Mufaddal, *el-Mufaddaliyyât*, 221; el-Esed, *Masâdiru’s-şi’ri’l-câhilî*, 73.

"ما تبين العين من آياتها غير نوي مثل خط بالقلم"¹¹⁸

Göz bir çizgi hariç onun işaretlerini belirleyemiyor

(O da) Kalemle çizilmiş bir çizgi misali

Kalemin İslâm'ın ilk dönemlerinde ve câhiliye döneminde bilinen bir nesne olduğunu söylemek mümkündür. Ancak diğer yazı malzemelerinde olduğu gibi kalem konusunda da tedrici bir gelişim ve kullanımdan bahsetmek daha doğru olacaktır. Kitâbet faaliyeti, ihtiyaç duyduğu unsurlarla bir bütün olarak düşünülmelidir. Bu unsurlardan birinde olan gelişim ve dönüşüm, beraberinde diğer unsurların da gelişim ve dönüşümünü getirmiştir. Yani yazı yazacak harfler yokken kitaplar dolusu yazılı malzeme aramak yanlış olur. Aynı şekilde ortada üzerine yazı yazılacak malzeme yokken kalem ve mürekkep aramak doğru olmaz. Bu durumda bir önceki bölümde ele alınan üzerine yazı yazılan unsurların az gelişmiş -ağaç kabuğu, taşlar, tahtalar, kemikler ve hayvan semerleri- olduğu dönemlerde, kendisiyle yazı yazılan unsurların da az gelişmiş olması gerekmektedir. Örneğin câhiliye döneminde yaşadığı bilinen Kaysebe b. Külsüm bıçakla Ebû Tamhan'ın semerine bir şeyler yazmıştır.¹¹⁹ Yine câhiliye dönemi şairlerinden Murakkîş'in, bineğin semerine kazıyarak bir şeyler yazdığını görmek mümkündür.¹²⁰ Demek oluyor ki Araplar önceleri yazmak için ucu sivri, delici ve kazıcı aletler kullandılar. Bıçak da bu görevi gören aletlerdendi.¹²¹ Araplar, bazı durumlarda kurşun, kömür, tebeşir gibi gerisinde iz bırakan malzemeleri yazı malzemesi olarak kullanmışlardır.¹²²

Kesici ve delici aletlerle yazmanın pratik yönü gözlerden kaçmamalıdır. Yani kalem ve divit gibi malzemeleri, ihtiyaç anında bulup temin etmek, biraz güç bir hadisedir. Arapların sürekli bu malzemeleri yanlarında bulundurması da makul bir düşünce değildir.¹²³ Bundan dolayı yazı yazma malzemesi olarak, bıçak, kılıç ya da başka bir sert malzemeyle tahtayı, kemiği ve binek semerini yontmak, kazımak daha pratik yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, kazıcı ve delici yazı aletleriyle bineğin semerine yazmak şeklindeki uygulamaları, yazı malzemelerinin geliştiği daha sonraki dönemlerde de karşımıza çıkartmıştır. Sahâbilerin vasiyetlerini semerlerinin arkalarına yazmaları veya tâbiûnun gece vakti sahâbeden duyduğunu semerlerine yazmaları buna örnektir.¹²⁴

Araplar kalem olarak yeşil hurma dallarını ve kamışları da kullanmışlardır. Bu nesnelerin uçları açılarak yazıya müsait hale getirilmiş, sonra mürekkep vasıtasıyla yazı yazılmıştır. Zamanın ilerlemesine paralel olarak yazı malzemeleri de gelişmiştir.¹²⁵ Sahâbeden bahseden rivâyetlerde,

¹¹⁸ Ebu'l-Fereç el-İsfahânî, *Kitâbü'l-egânî*, 2/67.

¹¹⁹ Ebu'l-Fereç el-İsfahânî, *Kitâbü'l-egânî*, 13/6.

¹²⁰ el-Mufaddal, *el-Mufaddaliyyât*, 221.

¹²¹ Helvacî, *el-Mahtûtu'l-Arabî*, 34.

¹²² el-Esed, *Masâdiru's-şî'ri'l-câhilî*,98; Helvacî, *el-Mahtûtu'l-Arabî*, 34.

¹²³ el-Esed, *Masâdiru's-şî'ri'l-câhilî*,98.

¹²⁴ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/469; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 131.

¹²⁵ Tahir b. Abdülkâdir, *Târîhu hattî'l-Arabî*, 89; Helvacî, *el-Mahtûtu'l-Arabî*, 37.

kamışla yazmak ifadeleri yer almaktadır. Konuyla ilgili bir rivâyette, Berâ'nın (ö. 71/690) yanında kamışla ellerine /semerlerine yazanlardan bahsedilmiştir.¹²⁶

Kalem ile ilgili yapılan diğer bir isimlendirme de “مزير” dir. Yazmak anlamındaki “زير” fiilinden türetilen bu kelime, ismi alet kalıbında “مزير” şeklinde kullanılmıştır.¹²⁷ Bir rivâyette Hz. Ebû Bekir hastalandığında kendisinden sonraki halifenin adını yazmak için divit ve mizber istemiştir.¹²⁸

1.2.2. Divit

Yazı yazmak için içine mürekkep konulan, topraktan veya camdan yapılan nesnelere verilen isimdir.¹²⁹ Çoğul kalıpları “كُوَيَات، دَوِي، نُوي” şeklindedir.¹³⁰ Arap toplumunda yazının bilindiğine ve kullanıldığına delil gösterilen temel unsurlardandır.¹³¹ Câhiliye döneminde ve hicrî birinci yüzyılda ahşaptan, demir ve bakır gibi maddelerden yapıldığı ifade edilen bu nesnenin, daha sonraki dönemlerde camdan ve topraktan -porselen- yapıldığı anlatılmaktadır.¹³² Tefsîr kitaplarında bazı rivâyetlerden hareketle Kalem Sûresi'ndeki “ن” harfinden kastın “الدواة” olduğu şeklinde yorumlar vardır.¹³³ Câhiliye dönemi şiirlerinde de bu kelimenin kullanımını görmek mümkündür:

" فلم يبق إلا دمنة و منازل كما ردّ في خطّ الدواة مدادها"¹³⁴

Bir kalıntı hariç bir şey kalmadı

Evler ise divitin mürekkep çizgisine dönmüştü

¹²⁶ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/314; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 134. Yeri gelmişken bu rivâyetin tercümesi ile ilgili bir ayrıntıya dikkat çekmemiz gerekmektedir. Kamışla avuçlara yazı yazmak, şimdiye kadar ele alınan Arap yazı kültüründe yaygın bir uygulama değildir. Ama rivâyette bunu yapanlar çoğul sigasıyla ifade edilmiştir. Yani bilinen ve yaygın olan bir uygulamadan bahsedilmektedir. Çok gelişmiş yazı malzemelerinin bulunmadığı bir kültürde, avuçta silinmeyen, kaliteli mürekkeplerin varlığını düşünmek makul değildir. Buradaki problem rivâyette yer alan “أكف” kelimesinin tercümesi ile ilgilidir. Bilindiği gibi “كف” kelimesi avuç anlamına gelmektedir. Çoğulu da “أكف” şeklindedir. (İbn Manzûr, “kff”, 9/302.) Ancak kök halindeki “كف” kelimesinin de semer anlamı vardır ve çoğulu “أكف” şeklindedir. (İbn Manzûr, “ekf”, 9/8.) Dolayısıyla rivâyetteki ibareyi, dönemin yazı kültürü dikkate alınarak “avuçlarına yazıyorlardı” şeklinde değil, “semerlerine yazıyorlardı” diye tercüme etmek daha doğru olacaktır.

¹²⁷ İbn Manzûr, “zbr”, 4/315.

¹²⁸ Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs ve'l-eser*, thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî, Tâhir Ahmed ez-Zâvî (Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, 1399/1979) 2/293.

¹²⁹ İbn Manzûr, “dvt”, 14/279; Helvacî, *el-Mahtâtü'l-Arabî*, 41.

¹³⁰ İbn Kuteybe, *Risâletü'l-hat ve'l-kalem*, 16; Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Abdülazîz el-Bağdâdî, “el-Küttâb ve Sıfatu'd-Divid ve'l-Kalem ve Tasrîfilha”, *el-Mevrid* 2/2 (1973), 48.

¹³¹ Âlûsî, *Bulûgu'l-erab*, 3/370.

¹³² Helvacî, *el-Mahtâtü'l-Arabî*, 42.

¹³³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 23/524; Beğavî, *Me'âlimü't-tenzil*, 5/130; Zemahşerî, *Keşşaf*, 4/584.

¹³⁴ el-Mufaddal, *el-Mufaddaliyyât*, 379.

1.2.3. Mürekkep

Kendisiyle bir uzatmanın, eklemenin yapılabileceği her şeye midâd “المِدَاد” denilmiştir. Bu anlamda mürekkep, yazıyı daha fazla yazıp uzatabildiği için midâd ismiyle anılmıştır.¹³⁵ Kur’ân’da Lokmân sûresinin 27. ayetinde “Ağaçlar kalem, denizler mürekkep olsa ve ona yedi denizi eklense...” ifadesinde böyle bir kullanım mevcuttur. Mürekkep Çin’den getirildiği gibi Arap topraklarında da yapılmıştır.¹³⁶ Bitki ve reçinelerden yapıldığı gibi dumanın geride bıraktığı kalıntılardan da yapılmıştır.¹³⁷

Midâd kelimesinin yanında mürekkep için kullanılan diğer bir ifade “جبر” kelimesidir. Bu kelimenin renk, parlaklık anlamıyla beraber güzelleştirmek anlamı da vardır.¹³⁸ Yazıyı güzelleştirmesi yönüyle mürekkebe bu isim verilmiştir. Yine geride iz bırakan şeylere bu isim verilmiştir. Mürekkep kırtâs üzerinde iz bıraktığı için bu ismi almıştır.¹³⁹

Câhiliye şiirlerinde karşımıza çıkan ve mürekkep anlamıyla kullanılan diğer bir kelime de “نُقْسٌ”dır.¹⁴⁰ Humeyd b. Sevr (ö.70/689) bir beytinde bu kelimeyi şu şekilde kullanmıştır:

"المن الديار بجانب الخُبْسِ كَمَخْطٍ ذِي الْحَاجَاتِ بِالنُقْسِ"¹⁴¹

Hubs’un yanındaki evler kimindir

İhtiyaç sahibinin mürekkeple çizdiği çizgi gibi olan

Kur’ân’da midad kelimesinin kullanıldığı ayetlerden,¹⁴² Humeyd’in şiirinden, bir önceki başlıkta geçen Abdullah b. Ganem’in şiirinden hareketle mürekkebin, İslâmiyet’ten önce ve sonra, Araplar arasında bilinen bir unsur olduğunu söylemek mümkündür.

Yazı malzemelerine yönelik yukarıdaki değerlendirmeler, genelde rivâyetlerden hareketle yapılan tespitlerdir. Bunun yanında birtakım mantıki çıkarımlar da bu malzemelerin varlığını gerekli kılmaktadır; yazı malzemeleri farklı parçaların bir araya gelerek oluşturduğu bir bütün gibi düşünülmelidir. Bu malzemelerin birinde meydana gelen değişiklik ve gelişim diğer malzemelerde de kendini göstermelidir. Örneğin üzerine kazıyarak yazı yazılabilen sert malzemelerden yumuşak malzemelere geçiş, sadece üzerine yazı yazılan malzemenin gelişimi olarak düşünülemez. Çünkü sert malzemeler üzerine yazı yazmak için kullanılan delici ve sivri malzemeler, üzerine yazı yazılan

¹³⁵ İbn Kuteybe, *Risâletü'l-hat ve'l-kalem*, 19; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 2/460; Abdülaziz el-Bağdâdî, “el-Küttâb ve Sıfatu'd-Divid”, 49; Helvacî, *el-Mahtûtu'l-Arabî*, 39.

¹³⁶ Ebû Osmân ‘Amr b. Bahr b. Mahbub el-Câhız, *et-Tabıır bi't-ticaret*, thk. Hasan Hüsnü Abdülvahhâb (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1353/1935), 26; Helvacî, *el-Mahtûtu'l-Arabî*, 38.

¹³⁷ Helvacî, *el-Mahtûtu'l-Arabî*, 39.

¹³⁸ İbn Manzûr, “hbr”, 4/157.

¹³⁹ İbn Kuteybe, *Risâletü'l-hat ve'l-kalem*, 20-21; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, 2/461.

¹⁴⁰ İbn Manzûr, “nks”, 6/240.

¹⁴¹ Ebü'l-Müsennâ Humeyd b. Sevr b. Hazn el-Hilâlî el-Âmirî, *Dîvânu Humeyd*, thk. Abdülazîz el-Meymenî (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1370/1951), 97.

¹⁴² el-Kehf, 18/109; Lokmân 31/27.

yumuşak malzemelerde, eski formatında kalmayıp gelişim göstererek kamış, ağaç dalı, fırça gibi daha esnek malzemeler halini almıştır. Yine bu malzemeler geride iz bırakacak mürekkebin varlığını gerekli kılmıştır. Bu durumda deri gibi yumuşak malzemelerin varlığını ortaya koyan rivâyetler okunduğunda o malzeme üzerinde yazıyı görünür kılacak kalem, mürekkep ve mürekkebin koyulduğu hazneler -her ne kadar o rivâyetin satırlarında geçmiyorsa da- mantıki bir zorunluluk olarak varlığı kabullenmesi gereken unsurlar olarak düşünülmalıdır.

2. Kitâbetle ilgili Rivâyetler ve Yazı Malzemeleri

Kur'ân'ın veya hadislerin yazıya geçirilmesi ilgili rivâyetlerin büyük çoğunluğunda, kullanılan yazı malzemelerine dair ayrıntılara yer verilmemiştir. Oysa bu rivâyetler okunduğunda yazılan hususların nereye, neyle ve ne şekilde yazıldığı; çoğu zaman silindiği ifade edilen hususların nasıl silindiği şeklindeki sorular zihni meşgul etmektedir. Bu gibi soruların cevap bulmasında yukarıda ortaya koyduğumuz literatür büyük önem arz etmekte, rivâyette söylenmeyeni tespit emek gibi önemli bir imkan sunmaktadır. Ayrıca özellikle hadislerin yazıya geçirilmesi meselesinde, kitâbetin varlığı veya yokluğu konusunda sürdürülen tartışmalarda, “yazı yazılacak malzeme ve kültür var mıydı ki hadisler de yazılsın?” şeklindeki arayışlara, yazı malzemesine dair literatürle cevap vermek mümkündür. Yine yazı malzemelerine dair fiziksel özellikler ve zaman olarak kullanıldıkları aralıklar konuyla ilgili rivâyetlerde ifade edilen unsurların, dönemde kullanılan yazı malzemelerine uygunluğunu ortaya koymaktadır. Konuyla ilgili ulaşılan veriler örnek rivâyetler üzerinden tahlile tabi tutulacak olursa mesele daha net anlaşılacaktır.

Mesela Kur'ân'ın Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) döneminde cem edilmesiyle ilgili rivâyetlerde, ayetlerin hangi yazı malzemelerinden toplandığı açıkça zikredilmiş, ancak toplanan mushafın hangi madde üzerine yazıldığı ve bu maddenin keyfiyeti vurgulanmamıştır. Rivâyetlerde “مُصَنَّفٌ، صُخْفٌ” gibi genel ifadeler kullanılmış¹⁴³ ve bu konuda bir netliğin olmadığı kimi kaynaklarda da dile getirilmiştir.¹⁴⁴ Bu durumda kullanılan malzeme kâğıt mıydı yoksa deri miydi? Konuyla ilgili rivâyetlerin bütünü gözden geçirildiğinde şu husus dikkatleri çekmektedir: Rivâyetlerin genelinde yapılan vurgu, yazılan mushafın kimin yanında kaldığı meselesidir. Yani o yazıldıktan sonra ortada veya mescitte bırakılıp umumun kullanımına açık bir halde bırakılmamıştır. Hâlbuki böyle bir kullanıma ihtiyaç vardı. Mushaf herkesin kolayca erişebileceği mescit gibi bir yere bırakılsaydı unutma, yanılma gibi durumlarla karşılaşıldığında, hemen müracaat edilecek pratik bir kullanıma sahip olurdu. Ama uygulama bu şekilde olmamıştır. Hz. Ebû Bekir vefat edene kadar onu yanında tutmuştur. Onun vefatından sonra, Hz. Ömer (ö. 23/644) mushafı yanına almıştır. O vefat edince mushaf, Hz. Ömer'in kızı ve aynı zamanda Hz. Peygamber'in eşi Hafsa'nın (ö. 45/665) yanında

¹⁴³ Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*, thk. Muhammed b. Abdülmuhsin, (Mısır: Dâru Hicr, 1419/1999), 1/499; Abdürrezzâk, *Musannef*, 8/367; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/224, 57 - 34/501; Buhârî, “Fazâilü'l-Kur'ân”, 3; Nesâî, “Fazâilü'l-Kur'ân”, 8.

¹⁴⁴ Kâsım es-Sâmerrâî, *İlmü'l-iktinâhi*, 228.

kalmıştır.¹⁴⁵ Hz. Osmân (ö. 35/656) Kur'ân'ı Hafsa'dan geri vermek şartıyla istemiştir.¹⁴⁶ Buradaki titiz muhafaza, tahrif ve ifsat edilme endişesini yansıtmaktadır. Bu durum onun deri üzerine yazıldığı kanaatini güçlendirmektedir. Çünkü deri üzerine yazılan yazılar silinebiliyordu. Yazıyı silip tekrar başka bir şey yazmak hiç de zor değildi. Kâğıt ve berdîde böyle bir durum söz konusu değildi, silinen bir şey iz bırakırdı, tahrifatlar belli olurdu.¹⁴⁷ Berdînin kullanımının Mısır'ın fethinden sonra olduğu gerçeği de göz önünde bulundurulursa buradaki açıklamalarımız daha sağlam temellere oturacaktır.

Konuya örnek olabilecek diğer bir rivâyet Hz. Ali'ye ait yazılı malzemedir. Rivâyetlerde ifade edildiğine göre bu malzeme bir kılıca asılı vaziyettedir ve Hz. Ali onu açmaktadır.¹⁴⁸ Dönemin yazı malzemeleri düşünüldüğünde deri üzerine yazılı bir sahîfedir. Katlanıp açılabilme özelliğine sahip deri, bükülüp eğilerek bir kılıcın muhafazasında korunabilmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber zamanından Hz. Ali zamanına kadar varlığını devam ettirebilmesi deri üzerine yazıldığı ihtimalini güçlendirmektedir. Zira deri üzerine yazılı malzemeler varlığını uzun müddet devam ettirebilmektedir. Yine Hz. Ali sahîfeyi orta yerde muhafazasız bırakmıyor, insanlar merak ediyor, dilediği gibi ona ulaşamıyor, Hz. Ali onu kılıcıyla beraber gezdiriyor, yani koruma ihtiyacı hissediyor. Bu durum yine onun deri olma ihtimalini güçlendirmektedir. Çünkü titizlikle muhafaza etmek, tahrif ve tağyir endişesini göstermektedir. Ayrıca kılıçla beraber taşınabilmesi ve kılıcın muhafazasında durması çok hacimli bir malzeme olmadığını göstermektedir.

Diğer bir örnek rivâyet Abdullah b. 'Amr el-As'a (ö. 65/685) ait sahifedir. Kaynaklara göre onun yazdığı sahîfe sandık içinde veya baş altında özenle saklanmıştır.¹⁴⁹ İnsanların ilişmesine engel olunması, vefatından sonra yakınlarınca muhafaza edilmesi, sahîfenin muhafazası konusundaki hassasiyeti ortaya koymakla beraber, sahîfenin üzerine yazıldığı malzemenin tağyir ve tahrife açık bir malzeme olan deri olduğunu düşündürmektedir. Yine katlanıp baş altına koyulabilmesi veya katlanarak sandığın içine koyulabilmesi yazılan malzemenin esnek bir malzeme olduğunu, yani deri olduğunu göstermektedir. Sahîfenin üzerine yazıldığı malzemenin dönemde hâkim yazı malzemesi olması ve muhafaza şekli buradaki rivâyetleri destekleyen diğer unsurlardır. Ayrıca sahifenin sandık içinde muhafaza edilmesi yazılanların hacimli olduğunu göstermektedir.

Bazı rivâyetlerdeki yazılı malzemeye dair kullanım şekilleri de önemli veriler sunmaktadır. Örneğin rivâyetlerde geçen "Su istedi ve onu yıkayarak sildi"¹⁵⁰ ibaresi, kullanılan yazı malzemesinin

¹⁴⁵ Buhârî, "Tefsîr", 162, "Fezâilü'l-Kur'ân", 3; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 1/72; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 54.

¹⁴⁶ Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 3; Tirmizî, "Tefsîr", 10; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 1/92; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 88.

¹⁴⁷ Helvacî, *el-Mahtûtu'l-Arabî*, 42; Eşref Ömer Vehbe Maklad, "el-Verak Târîhuhu ve Tatavvuruh", *Cybrarians journal* 44 (Aralık 2016), 12.

¹⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/51, 428; Buhârî, "Fezâilü Medine", 1, "Cizye", 10, 17, "Ferâiz", 21, "i'tisâm", 5; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 96; Tirmizî, "Vilâ ve Hîbe", 3; Ebû Ya'lâ, *Müsned*, 1/228, 349.

¹⁴⁹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 4/219; İbn S'ad, *Tabakât*, 4/198; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 11/224; Dârimî, "Mukaddime", 43; Hâkim, *Müstedrek*, 4/598; Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 104; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3/89.

¹⁵⁰ Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 32,33.

deri olduğunu ortaya koymaktadır. Her ne kadar rivâyette yazı malzemesinin cinsi ile ilgi bir anlatım olmasa da silme şeklinden dolayı bu malzemenin deri olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü yapımından ve özelliklerinden bahsedilen berdî gibi bir malzemenin suya dayanıklı olması mümkün değildir. Yine bitki ve kemik gibi üzeri kazılarak yazılan bir malzemedeki yazıların suyla silinmesi mümkün değildir. O halde suyla silmenin gerçekleştiğini aktaran rivâyetlerde, bahsi geçen yazı malzemelerinin çoğunluğu deridir denilebilir.

Yine birtakım rivâyetlerde yazılı malzemenin yakılmasına dair ifadeler yer almaktadır.¹⁵¹ Bilindiği gibi deri kolay yanan bir nesne değildir. Tamamıyla kor bir alevin içine atılmazsa veya yanıcı bir madde ile yakılmazsa kolay kolay yanmayacaktır. Üstelik silindikten sonra tekrar kullanılacak kıymetli bir maddeyi, su ile silmek varken yakmak çok makul değildir. Yakılarak telef edilen malzemenin kâğıt veya berdî gibi kolay yanabilen bir malzeme olması gerekmektedir. O halde yakılarak imha edildiği söylenen yazılı malzemelerin çoğunlukla deri olmadığını söylemek yanlış olmayacaktır. Hz. Ebû Bekir'in beş yüz hadisi toplayıp daha sonra imha ettiğini anlatan olay tam da bu açıdan değerlendirme yapmaya müsait bir örnektir. Rivâyete göre Hz. Ebû Bekir beş yüz hadisi bir araya getirip yazmıştır. Ardından bu yaptığına pişman olmuş, Hz. Aişe'ye yazdıklarını getir demiş, ateş isteyerek yazılı malzemeyi yakmıştır.¹⁵² Burada yazılanın imhası yakma şeklinde gerçekleştirilmiştir. Oysa yakarak imha etmek deri için uygun bir tarz değildir. Üzerine beş yüz tane rivâyetin yazıldığı bir deriyi yakmak, kor halindeki güçlü bir ateşle mümkündür. Oysa rivâyette Hz. Ebû Bekir'in kızından ateş isteyip onu yaktığı nakledilmiştir. Böyle bir yakma şekli ancak kâğıt ve berdî için mümkündür. Fakat berdî Mısır'ın fethinden sonra kullanılmaya başlanmıştır. Kâğıdın kullanımı çok daha ileriki dönemlerde olmuştur. Zeyd'in Hz. Ebû Bekir döneminde Kur'ân'ı topladığını anlatan rivâyete göre dönemdeki yazı malzemesi ağaç kabuğu, yaprakları sıyrılmış hurma dalı, kemik ve deridir.¹⁵³ Hz. Ebû Bekir'in o dönemde berdî ve kâğıt gibi gelişmiş yazı malzemesi kullanması dönemin kitabet kültürü ve gelişmişliği ile uyumlu değildir. Bu durum rivayet için ciddi problemdir. Bizim değerlendirmelerimizin dışında bu rivâyet için yapılan sıhhat değerlendirmeleri de rivayetın sahih olmadığı şeklindedir.¹⁵⁴

Râvilerin zabtı ile ilgili yapılan tanım ve değerlendirmelerde râvinin kitabını koruması gibi bir durum söz konusu edilmektedir.¹⁵⁵ Bazı râviler kitabına sahip çıkmadığı için eleştirilmektedir. Örneğin

¹⁵¹ İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 59; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Tezkiretü'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), 1/11.

¹⁵² Zehabî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/11.

¹⁵³ Buhârî, "Tefsîr", 162; İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 164, 209.

¹⁵⁴ Erken dönem kaynaklarında yer almayan bu rivayet için Zehabî "sahih değildir" değerlendirmesinde bulunmuştur. İbn Kesîr de rivâyetin garip olduğunu ve Ali b. Sâlih'in bilimeyen bir isim olduğunu ifade etmiştir. (Müttaki el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, 10/285.) Ayrıca rivâyete ilgili problemler için bkz. Mutlu Gül - Hüseyin Kahraman, "Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in Hadis Tedvînine Bakışları", *Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi* 56/1 (2015),137-156.

¹⁵⁵ Ebû'l-Fazl Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar fî tevdihi nühbeti'l-fiker* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1438/2016), 59.

İbn Mübarek (ö. 181/798) Hasan b. Dînâr'ı (ö. ?) tenkit ederken; “*kitabını elinden çıkararak insanlara verdi ve tekrar o kitaplardan rivâyette bulundu*” şeklinde bir değerlendirme yapmıştır.¹⁵⁶ Mus'ab b. Hârice (ö. 168/785) için yapılan şu değerlendirme de dikkate şayandır: “*Zayıftır, kitaplarını Ğiyâs'a verdi, Ğiyas da onları ifsat etti.*”¹⁵⁷ Bu tip değerlendirmeler tenkit edilen isimlerin sahip olduğu yazılı malzemelerle ilgili önemli veri sunmaktadır. Buradaki tahrif ve ifsat endişesi yazılanların deri üzerine yazıldığını düşündürmektedir.

3. Sonuç

Arap toplumunda yazı etrafında oluşan kültürel unsurlar kendi içinde devirlere ayrılıp incelenecek kadar sistematik, farklı kategoriler altında ele alınacak kadar zengin, literatür oluşturacak kadar önemlidir. Bu alanda ulaşılan veriler, Kur'ân'ın ve hadisin yazıya geçirilmesiyle ilgili rivâyetlerde ifade edilmeyen ayrıntıları tespit ederek kapalı kalan hususları aydınlatmaktadır. Yazı malzemelerinin fiziksel özellikleri ve yazıyla ilgili rivâyetlerdeki veriler bir araya geldiğinde; Hz. Ebû Bekir'in toplattığı Kur'ân, Hz. Ali ve Abdullah b. Amr el-As'ın sahifesi neyin üzerine yazıldı sorusu cevap bulabilmektedir. Ayrıca bunların kullanımına dair anlatımlar bu malzemelerin hacimleri ile ilgili ayrıntılar sunabilmektedir. Burada tespit edilen hususlar, kitâbete müteallik rivâyetlerde metin tenkidi yapmayı mümkün kılan veriler sağlayarak rivayetlerin sıhhat değerini tespit etme konusunda büyük katkılar sunmaktadır. Bunun yanında erken denilebilecek dönemlerde, yazı yazmayı mümkün kılan unsurları gözler önüne sermekle bu alandaki gelişmişliğin seviyesini gösterip kitâbetin varlığı veya yokluğu noktasındaki tartışmalarda kitâbet lehine bir tablo ortaya koymaktadır. Yazı ile ilgili rivâyetlerin değerlendirmesinde ve anlaşılmasında mutlak surette faydalanılması gereken bu veriler, yazı malzemeleri üzerine yapılacak bilimsel ve teknolojik çalışmalarla daha üst seviyeye çıkabilecektir.

Kaynakça

- Abdülazîz el-Bağdâdî, Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Abdülazîz. “el-Küttâb ve Sıfatu'd-Divid ve'l-Kalem ve Tasrîfiha”. *el-Mevrid* 2/2 (1973), 43-78.
- Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî. *el-Musannef*. thk. Habiburrahman el-A'zamî. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-İslâmî, 2. Basım 1403/1996.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel. *el-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl*. thk. Vasyullah b. Muhammed Abbâs. 3 Cilt. Riyad: Dâru'l-Hânî, 2. Basım, 1422/2001.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel. *el-Müsned*. thk. Şu'ayb Arnavut - Adil Mürşid. 45 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1421/2001

¹⁵⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Mîzânü'l-İtidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becevî (Beyrût: Dâru'l-Marife, 1382/1963), 1/489.

¹⁵⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 1/513.

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel. *Fezâilü's-sahâbe*. thk. Vasyullah Muhammed Abbâs. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1403/1983.
- Ali, Cevâd. *el-Mufasssal fî târihi'l-Arab kable'l-İslâm*. 20 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sâkî, 4. Basım, 1422/2001.
- Âlûsî, Ebü'l-Meâlî Cemâlüddîn Mahmûd Şükrî b. Abdillâh b. Mahmûd. *Bulûgu'l-ereb fî ma'rifeti ahvâli'l-Arab*. thk. Muhammed Behçet el-Eserî. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, 2. Basım, 1430/2009.
- A'zamî, Muhammed Mustafa. *Dirâsât fî'l-hadisi'n-Nebevî ve târihi tedvînih*. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1400/1980.
- el-Batalyevsî, Abdullah b. Muhammed b. Seyyid. *el-İktidâb fî şerhi edebi'l-küttâb*. thk. Mustafa el-Sakâ, Hamid Abdülmecid. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, 1417/1996.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed. *Şerhu's-sünne*. thk. Şu'ayb Arnavut – Muhammed Züheyr. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 2. Basım, 1403/1983.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *es-Sünenü's-sagîr*. thk. Abdülmuti Emîn Kal'acî. 4 Cilt. Pakistan: Câmî'atu'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1410/1989.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Basım, 1424/2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *el-Câmî'u's-sahîh*. thk. Muhammed Züheyr b. Nasr. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tevki'n-Necât, 1. Basım, 1422/2001.
- Câhiz, Ebû Osmân 'Amr b. Bahr b. Mahbub. *et-Tabsîr bi't-ticaret*. thk. Hasan Hüsnü Abdülvahhâb. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2. Basım, 1353/1935.
- Celâlüddîn el-Mahallî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed - Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Tesfîrü'l-Celâleyn*. 1 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1. Basım, 1422/2001.
- Dahl, Svend. *Târîhü'l-küttâb min akdemi'l-'usûri ile'l-vakti'l-hâzir*. (*Histoire Du Livre De L'antiquite A Nos Jours*) çev. Muhammed Salâhaddîn Hilmi. Kahire: el-Müessesetü'l-Kavmiyye, 1405/1985.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman b. el-Fazl. *Sünen*. thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Muğnî, 1. Basım, 1412/2000.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. 4 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriye, 2014.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali el-Mevsilî. *Müsned*. thk. Hasan Selîm Esed. 13 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1. Basım, 1989.
- Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, Alî b. Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî. *Kitâbü'l-egânî*. thk. İhsan Abbâs. İbrâhîm es-Seâfîn, Bekir Abbâs. 26 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 4. Basım, 1429/2008.
- el-Esed, Nâsiruddin. *Masâdiru's-şiri'l-câhilî*. Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 7. Basım, 1408/1988.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Kâmûsü'l-muhît*. thk. Muhammed Naim el-Arkasûsî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 8. Basım, 1426/2005.

- Fuad Seyyid, Eymen. *el-Kitâbü'l-Arabiyyi'l-mahtût ve ilmü'l-mahtûtât*. 2 Cilt. Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye el-Lübnâniyye, 1. Basım, 1418/1997.
- Göçmen, Muammer. "Türklerin Kâğıt ve Kâğıtçılık Tekniklerine Katkıları". *Uluslararası Türk Dünyasının İslâmiyet'e Katkısı Sempozyumu*. ed. İsmâil Hakkı Göksoy - Nejdet Durak. 161-170. Isparta: S.D.Ü. İlahiyat Fak. Yayınları Bilimsel Toplantılar Serisi, 2007.
- Güç, Ahmet. "Put". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/364-365. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Grohmann, Adolf. *Muhadarât fî evrâki'l-berdiyyi'l-Arabiyye*. çev. Tevfik İskârûs. Kahire: Dâru'l-Kütüb ve Vesâiku'l-Kavmiyye, 1431/2010.
- Grohmann, Adolf. *Evrâku'l-berdiyyi'l-Arabiyye*. çev. Hasan İbrâhîm Hasan - Abdülhamîd Hasan. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1352/1934.
- Gül, Mutlu - Kahraman, Hüseyin. "Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in Hadis Tedvînine Bakışları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 56/1 (2015),137-156.
- Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkâdir 'Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1411/1990.
- Hâlid, Sa'îd Muhammed. *Edebü'l-kitâbet ve funûniha*. Ürdün: el-Mektebetü'l-Vataniyye, 1437/2015.
- Hammûde, Mahmûd Abbâs. *Tatavvuru'l-kitâbeti'l-hattiyeti'l-Arabiyye*. Kahire: Dâru'n-Nehdeti'ş-Şark, Dâru'l-Vefâ, 1. Basım, 1421/2000.
- Hassân b. Sabit. *Dîvân*. thk. Abde Mühennâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1415/1994.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Takyîdü'l-ilm*. thk. Sa'd Abdülgaffâr Ali. Kahire: Dâru'l-İstikâmet, 1429/2008, 60.
- Helvacî Abdülsettâr. *el-Mahtûtu'l-Arabî*. Cidde: Mektebetü Misbah, 1. Basım 1409/01989.
- Humeyd b. Sevr, Ebü'l-Müsennâ Humeyd b. Sevr b. Hazn el-Hilâlî el-Âmirî. *Dîvânu Humeyd*. thk. Abdülazîz el-Meymenî. Kahire: Dâru'l Kütübi'l-Mısriyye, 1370/1951.
- Humeydî, Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zübeyr b. İsâ el-Kureşî. *Müsnedü Humeydî*. thk. Hasan Selîm Esed ed-Dârânî. 2 Cilt. Dimaşk: Dâru's-Sakâ, 1. Basım, 1416/1996.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed el-Kurtubî. *Câmi'u beyânî'l-ilm ve fazlihî ve mâ yenbağî fî rivâyetihî ve hamlihî*. thk. Ebü'l-Eşbâl ez-Zührî 2 Cilt. Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1. Basım, 1414/1994.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed el-Kurtubî. *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ceyl. 1. Basım, 1412/1992.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dimaşkî. *Târîhu medîneti Dimaşk*. thk. Ömer b. Gurâme el-Umrevî. 70 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1997.
- İbn Ebî Dâvûd, Ebû Bekir Abdullah b. Süleymân b. el-Aş'es es-Sicistanî. *Kitâbü'l-mesâhif*. thk. Muhammed b. Abde. 1 Cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tıbbâ' ve'n-Neşr, 1. Basım 1423/200.

- İbn Ebî Hâtîm er-Razî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs. *Âdâbü's-Şafî ve menâkıbu*. thk. Abdülganî Abdülhâlık. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1424/2003.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *el-Musannef*. thk. Kemal Yusuf el-Hût. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1409/1989.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbü't-tehzîb*. thk. İbrâhîm Zeybek - Adil Mürşid. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *Risâletü'l-hat ve'l-kalem*. thk. Hâtîm Sâlih ed-Dâmin. Bağdad: Mecelletü'l-Mecme'i'l-İlmî, 1408/1988.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1414/1993.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*. thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmî, 1. Basım 1410/1990.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed el-Cezerî. *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 1433/2012.
- İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *en-Nihâye fi garîbi'l-hadis ve'l-eser*. thk. Mahmud Muhammed et-Tenâhî - Tâhir Ahmed ez-Zâvî, 5 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, 1399/1979.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kub İshâk b. Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. thk. İbrâhîm Ramazan. Beyrut: Dâru'l-Ma'rîfet, 2. Basım, 1417/1997.
- İmruü'l-Kays, Ebû Vehb Hunduc b. Hucr b. el-Hâris. *Dîvânu İmruü'l-Kays*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1405/1984.
- İmtiyaz, Ahmed. *Delâilü't-tevsîku'l-mubakkir*. çev. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî. Kahire: Daru'l-Vefa, 1990.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali. *Subhu'l-a'sâ*. 14 Cilt. Kahire: Matbaatü'l-Emîriyye, 1332/1914.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'an*. thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrâhîm Atfîş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 2. Basım, 1384/1964.
- Kürdî, Muhammed Tâhir b. Abdilkadir b. Mahmûd. *Târîhu'l-hatti'l-Arabî ve adâbü*. Beyrut: Mektebetü'l-Hilal, 1358/1939.
- Maklad, Eşref Ömer Vehbe. "el-Verak Târîhuhu ve Tatavvuruh". *Cybrarians journal* 44 (Aralık 2016), 1-21.
- Ma'mer b. Râşid, Ebû Urve. *el-Câmi'*. thk. Habîburrahman el-A'zamî. 11 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Basım, 1403/1983.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbu'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşar Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1400 1980.

- Mufaddal, Ebü'l-Abbâs Mufaddal b. Muhammed b. Ya'la ed-Dabbî. *el-Mufaddaliyyât*. thk. Ahmed Muhammed Şakir, Abdusselam Muhammed Hârûn. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 6. Basım.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1. Basım, 1412/1991.
- Nâbiga ez-Zübyânî, Ebû Ümâme Ziyâd b. Mu'âviye b. Dabâb b. Câbir. *Dîvânu Nabîga*. thk. Abdurrahman Selam. Beyrut: el-Mektebetü'l-Ehliyye, 1348/1929.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. Alî. *es-Sünen*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. 9 Cilt. Haleb: Mektebetü'l-Matbu'âtî'l-İslâmî, 2. Basım, 1406/1986.
- Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şu'ayb b. Ali. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 10 Cilt. 1421/2001.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmud. *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. thk. Yusuf Ali Bedevî - Muhyiddin Dib Misto. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1. Basım, 1419/1998.
- Râmhürmüzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdirrahmân. *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî*. thk. Muhammed Accâc Hatîb. Beyrut: Dâru'l Fikir, 3. Basım, 1391/1971.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtihu'l-gayb (et-Tefsîru'l-kebîr)*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1420/2000.
- Selmân, Abdülatîf Muhammed. "el-Verak". *Mecelletu Câmi'ati Dımaşk li'l-Ulûmi'l-Hendese* 22/2 (2006), 150-190.
- es-Sâmerrâî, Kâsım. *İlmü'l-iktinâhi'l-Arabiyyi'l-İslâmî*. Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiye, 1. Basım, 1422/2001.
- Sûlî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahyâ. *Edebü'l-küttâb*. thk. Muhammed Behçet el-Eserî. Bağdad: el-Mektebetü'l-Arabiyye - Kahire: el-Matbaatü's-Selefiyye, 1341/1922.
- Şerîkî, Zekeriyâ. *el-Fennü'l-Arabiyyi'l-İslâmî el-cüzûr ve'l-müesserât*. Dımaşk: Vizaretü's-Sikafe. 1433/2012.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî. *Câmi'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1420/2000.
- Tarafê, Ebû 'Amr Tarafê b. el-Abd b. Süfyân b. Sa'd el-Bekrî el-Vâilî. *Dîvânu Tarafê*. thk. Mehdi Muhammed Nâsuruddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiye, 3. Basım, 1423/2002.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd. *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*. thk. Muhammed b. Abdülmuhsin. 4 Cilt. Mısır: Dâru Hicr, 1. Basım, 1419/1999.
- Tebrîzî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ali b. Muhammed el-Hatib. *Şerhü'l-kasâidi'l-aşr*. Kahire: İdâretu't-Tıbbâti'l-Müniriyye, 1352/1933.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *es-Sünen*. thk. Beşşar Avvâd Ma'rûf. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1403/1996.

- Vahidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî. *et-Tefsîrû'l-basît*. 25 Cilt. Riyad: Câmi'atu'l-İmam Muhammed b. Suûd, 1. Basım, 2009/1430.
- Yıldız, Nuray "Papirüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/162-163. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk. *Tâcü'l-'arûs*. thk. Abdülfettâh el-Helv. 40 Cilt. Kuveyt: Tab'atü'l-Kuveyt, 1. Basım, 1418/1997.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şu'ayb Arnavut. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1405/1985.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Tezkiretü'l-huffâz*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1419/1998.
- Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Fâik fî garîbi'l-hadîs*. thk. Ali Muhammed el-Becevî - Muhammed Ebû Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Marife, 2. Basım, 1391/1971.
- Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 3. Basım, 1407/1987.
- Züheyr b. Ebî Selmâ, *Dîvânu Züheyr*. thk. Ali Hasan Fâur. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1408/1988.